

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy Praha
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Základy kognitivní lingvistiky

Irena Vaňková

Praha 2013

OBSAH

o. Úvodem: k povaze a účelu tohoto kompendia.....	3
1. Principy kognitivní lingvistiky v kostce.....	6
2. Kognitivní lingvistika: pojetí, kontexty, aspekty, problémy.....	14
3. Metafora a metonymie v perspektivě kognitivní lingvistiky.....	26
4. Mysl je literární.....	44
5. Kognitivní poetika: rekonceptualizace, rekategorizace, konotace.....	50
6. Tělesnost a představová schémata.....	56
7. Kategorizace, prototyp a význam.....	62
8. Jazykový obraz světa, stereotyp a studium konotací.....	70
9. Mezikulturní sémantika a studium kulturně klíčových slov.....	79
10. Závěrem: singulární bytosti se schopností přesahu.....	92
Literatura.....	93

o. Úvodem: k povaze a účelu tohoto kompendia

o.1

Tato příručka doplňuje kurz *Základy kognitivní lingvistiky*, který se už dlouhá léta v různých modifikacích vyučuje v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V současné době je určen primárně studentům bakalářského oboru *Český jazyk a literatura*.¹

Kurz se věnuje předmětu v mnoha ohledech specifickému. Oblast kognitivní lingvistiky nelze ohraničit tak přesně, jak je to snad možné u většiny jiných předmětů (o některých důvodech srov. kap. 1, a zejm. kap. 2). Hodinová dotace je v současnosti navíc velmi malá (tvoří ji zhruba dvanáct vyučovacích hodin, jde pouze o jednosemestrální přednášku bez semináře).² Proto je třeba zdůraznit, že se zde můžeme zabývat pouze malým výsekem problematiky exponované v názvu předmětu: o to víc představuje už sám výběr přednášených témat (a v této příručce zároveň volba a pořadí kapitol) specifickou interpretaci (jedné možné polohy) přístupu označovaného jako kognitivní lingvistika.

V souvislosti s východisky a tématy opravdu klíčovými vzhledem k porozumění přístupu k jazyku, který bývá názvem „kognitivní lingvistika“ zastřešen,³ byly ovšemže zohledněny jednak osobní a odborné preference autorky, jednak skutečnost, že se většina studentů, jimž je předmět určen, věnuje studiu jazykovědné i literárněvědné bohemistiky, často ve spojení s jinými humanitními disciplínami, a poznatky či inspirace načerpané v *Základech kognitivní lingvistiky* mohou uplatnit i v širším kontextu filologie a dalších humanitních věd. Chápeme totiž představovaný přístup v duchu polské kognitivní etnolingvistiky jako výzvu k pojetí jazykovědy jako základu filologie, ale také obecněji nahlíženo humanitních věd,⁴ jako předchůdné půdy

¹ V menší obměně a pod názvem *Kognitivní lingvistika* se předmět vyučuje také v magisterském studiu oboru *Čeština v komunikaci neslyšících* v dnešním Ústavu jazyků a komunikace neslyšících FF UK v Praze.

² Plodnost seminárního přístupu se ukazuje ve volitelných seminářích (*Jazykový obraz světa, Lingvistika a umělecký text, Úvod do etnolingvistiky* aj.) a také v semináři doplňujícím kognitivnělingvistickou přednášku pro studenty magisterského programu *Čeština v komunikaci neslyšících*.

³ O (adekvátních i méně adekvátních) interpretacích tohoto názvu srov. pojednání ve 2. kapitole tohoto pojednání. Tam také blíže o kulturní a antropologické orientaci evropské, resp. slovanské kognitivní lingvistiky.

⁴ Wojciech Chlebda to ukazuje ve své stati nazvané příznačně *Can Polish Ethnolinguistics Become a Philological Keystone of the Humanities?* (Chlebda, 2013).

k porozumění člověku jako bytosti mluvící (*animal loquens*) – která, dodejme v duchu zde exponované metafory, má (relativizující) brýle svého jazyka a kultury nasazený na očích, jež jsou součástí jeho nezpochybnitelně tělesného ukotvení do světa. (To má samozřejmě i konsekvence filosofické, viz dále.)

Zároveň chceme naznačit i cesty k různým jiným okruhům či pojetím kognitivní lingvistiky (zejména prostřednictvím odkazů na odbornou literaturu), z nichž by bylo možno vycházet v další výuce i samostatném studiu.

Nelze se zde podrobněji zabývat např. kognitivní gramatikou v užším smyslu slova, jak ji rozvíjí řada badatelů v linii započaté Ronaldem Langackerem (1987, 2002 aj.), ani teorii rámců Charlese Fillmorea (1982), ani tzv. konstrukční gramatikou, která z těchto pojetí jazyka vychází (srov. Fillmore et al., 2005, Croft, 2007, tam i přehledný výklad principů a současných přístupů). Alespoň odkázat však můžeme k nemnohým českým pracím, které jsou těmito teoriemi inspirovány a současně podávají alespoň stručný výklad uvádějící vlastní výzkumy do širšího kontextu.

Stručný základ langackerovské kognitivní gramatiky (pojetí významu, výklad pojmů, jako jsou konstruování, prototypizace, radiální sémantické sítě, domény, profil a báze aj.) máme v češtině přístupně zprostředkovan v textu Davida S. Danahera *Úvod do kognitivní gramatiky* (srov. Danaher, 2007). Slovesnou prefixaci v češtině rozpracovala na základě Langackerovy kognitivní gramatiky Zuzana Lehoučková (Lehoučková, 2010). Česká slovesa pohybu podrobila kognitivněgramatickému zkoumání Lucie Saicová Římalová (Saicová Římalová, 2010). Fillmoreově teorii rámců, zejména v aplikaci na český materiál spojený s mediální komunikací, se věnuje Jan Huleja (Huleja, 2011, 2013). V duchu současných teorií z oblasti gramatikalizace a jazykové změny se vyjadřuje (v souvislosti s výzkumem nové konstrukce typu *Karla Gotta nemusím / můžu*) v češtině a slovenštině studie Bjørna Hansena, Marka Nekuly a Moniky Banášové (2011).

Stranou ponecháváme i četné práce akcentující problémy vývoje jazyka v kognitivnělingvistickém rámci, jež ukazují nové možnosti, které se otevírají díky propojení tradičně oddělovaných členů saussurovské opozice synchronie – diachronie; vynořují se tu pak ovšem metodologické otázky související s pojetím tzv. panchronie (Łozowski, 1999), se zkoumáním metaforického a metonymického rozšiřování významového prototypu v průběhu jazykového vývoje, s využitím etymologických dat i dat z různých vývojových období jazyka při zkoumání významu v současném jazyce, resp. skupině jazyků (srov. např. Sweetser, E., 1990, Pajdzińska – Krzyżanowski, eds., 1999). Jako příklad uplatnění tohoto přístupu může být doporučena studie s výmluvným názvem, jež lze přeložit do češtiny jako *Slovanské kořeny opozice rovný a křivý: zkušenostní gestalty, konceptuální metafory a kulturní modely jako faktory sémantické změny* (Cienki, 1998). Připomeňme v této souvislosti též knihu o pojmové opozici pravý – levý v Evropě (Leeuwen-Turnovcová, 1990).

0.2

Ke kognitivnělingvistickému kurzu byl současně s touto příručkou vytvořen soubor power-pointových prezentací (jako základ přednáškového cyklu). Ty jsou studentům dostupné prostřednictvím systému *Moodle*, stejně jako velké množství vložených studijních materiálů a odkazů.

Navíc byla problematika představovaná v této příručce zpracována mnohem podrobněji (mnohdy však s jinými akcenty) v následujících publikacích (uvádíme jen komplexnější pojednání); z nich také naše příručka v mnohém vychází:

VAŇKOVÁ, Irena (1999): Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*, 60, s. 283 – 292.

VAŇKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie – ŠLÉDROVÁ, Jasňa (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Nakladatelství Karolinum.

VAŇKOVÁ, Irena (2007): *Nádoba plná řeči. (Člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Nakladatelství Karolinum.

VAŇKOVÁ, Irena (2009): Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech. In: Krámský, D. (ed.), *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, s. 243–256.

VAŇKOVÁ, Irena (2010): Úvodem: na cestě ke kognitivní (etno)lingvistice. *Slovo a slovesnost*, 71, 4, s. 245 – 249. (Editorial k monotematickému číslu věnovanému kognitivní lingvistice a etnolingvistice.)

0.3

Z velmi početných zahraničních úvodů do kognitivní lingvistiky uvádíme jako zdroj pro samostatné studium tuto učebnici:

DIRVEN, René – VERSPOOR, Marjolijn (eds., 1998): *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Nejreprezentativnější komplexní přehled současného kognitivnělingvistického bádání představuje tato publikace:

GEERAERTS, Dirk – CUYKENS, Hubert (eds., 2007), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford – New York: Oxford University Press (podrobněji viz kapitola 2 této příručky).

0.4

Za každou kapitolou je shrnuta literatura doporučená k dalšímu studiu probíraného tématu; v textu ovšem neodkazujeme k těmto shrnutím, ale k seznamu literatury uvedenému v závěru příručky.

1. Principy kognitivní lingvistiky v kostce

1.1 *Cognosco, cognoscere*: kognice a konceptualizace; obraz světa a pohled na svět

V adjektivu určujícím povahu lingvistiky jako **kognitivní** figuruje základ latinského slovesa *cognosco, cognoscere, cognovi, cognitum* – „poznávat“; pojem **kognice**, označující lidský poznávací systém a zároveň i poznávací schopnost, pochází z latinského *cognitio, cognitionis, f.* „poznávání, poznání“.⁵ Pro kognitivní lingvistiku, ať už tomuto označení rozumíme jakkoli (viz zejm. 2.4), je totiž charakteristické, že chápe jazyk v těsném vztahu k lidským poznávacím schopnostem.

Patří k nim především, nejobecněji řečeno, schopnost **konceptualizovat**,⁶ tj. uchopovat určité situace nebo fragmenty skutečnosti v podobě pojmů (konceptů) či pojmových (konceptuálních) struktur – které jsou ze své podstaty spjaty s jazykem. Tyto pojmy a pojmové struktury mívají podobu lexikálního významu, ale i významů gramatických kategorií či konstrukcí, jsou spojeny i s různými aspekty textů, komunikačních situací aj. (Lexikální a gramatický význam jsou ostatně podle stoupenců kognitivní lingvistiky jen různé podoby téhož, liší se pouze stupněm obecnosti.) Myšlení a jazyk představují spojité nádoby, a studujeme-li jazyk specifickými metodami, které nabízí kognitivně orientovaná lingvistika (viz dále), můžeme se dobrat zároveň i podstatných poznatků o fungování lidské mysli.

Schopnost konceptualizace a její povaha ovšem není vázána jen na tělesné (biologicky, neuronálně) založené mechanismy; kognici je potřeba chápat širě. Na tom, jak člověk rozumí světu, se podílí i lidská socialita a široce chápaná **kultura**. Někteří badatelé právě tento aspekt zdůrazňují, a pak označení své disciplíny specifikují např. jako kognitivně-kulturní lingvistiku, kognitivní etnolingvistiku, příp.

⁵ Podle *Velkého psychologického slovníku* zahrnuje kognice „všechny druhy poznávání a vědomí, k nimž patří vnímání, pamatování, uvažování, rozhodování, hodnocení, představivost a řešení problémů; pojem představuje všechny smyslové vstupy, které jsou měněny, zpracovány, uchovány, znovu zpracovávány a případně využity“ (Hartlová – Hartl, 2010: 253).

⁶ V různých úvodech do kognitivní lingvistiky se často cituje a parafrázuje Langackerova teze, že „gramatika je konceptualizace“ (srov. Croft – Cruse, 2004 :3).

antropologickou lingvistiku (viz dále). V každém jazyce se projevuje, jak jeho mluvčí „myslí“, a může být tedy zkoumán jako určitý „pohled na svět“ (*view of the world, worldview*) či „obraz světa“ (*picture of the world*) : studium významových struktur jazyka pak může odhalit kulturní specifičnost daného společenství.

1.2 Brýle a oči – relativismus a univerzalizmus

Byly pak brýle ty, jakž jsem potom vyrozuměl, z skla domnění vykroužleny; a rámcové, v nichž byly ufasované, byli z rohu, jenž zvyk slove. Vstrčil mi je pak, na mé štěstí, křivě jaksi, takže mi plně na oči nedoléhaly, a já hlavy pozdvihna a zraku podnesa, čistě přirozeně na věc hleděti sem mohl.

Jan Ámos Komenský

Vidíme svět skrze jazyk. V jazyce je typika zkušenosti, je v něm uloženo vidět věci jistým způsobem. (...) Jazyk je průhledné prostředí, které si neuvědomujeme a které přes tuto průhlednost a navzdory ní nás determinuje.

Jan Patočka

Lidé (...) jsou velkou měrou vydáni na milost určitému jazyku, který se stal vyjadřovacím prostředkem jejich společnosti. (...) To, co vidíme a slyšíme, ale také to, co prožíváme, je (...) dáno tím, že jazykové zvyklosti našeho společenství předjímají určité interpretace.

Edward Sapir

Metaforu brýlí, které specificky zabarvují, formují či deformují naše vidění skutečnosti, využívá nejen Jan Ámos Komenský ve svém Labyrintu; v pojetí kognitivistů a stoupenců jazykového relativismu se tato metafora podobně vztahuje i k faktu, že náš obraz světa je podstatně ovlivněn mateřským jazykem a kulturou společenství, jež je k tomuto jazyku vázáno. Jsme vpojeni do určité skupiny lidí a prostřednictvím jazyka (i jiných sémiotických systémů) se do našeho pojmového systému promítá její kultura včetně norem, stereotypů a hodnot.

Řečeno v intencích této metafory, brýle mateřského jazyka člověku většinou pevně doléhají, běžným náhledem na svět si je z přirozenosti jist; někdy však může být přiveden k problematizaci svého rozumění světu například tak, že si na chvíli nasadí brýle jiného jazyka. Nazře pak brzy, že naše vidění světa je relativní, tj. podmíněné významovými strukturami jednoho jazyka a kultury, včetně hodnot a zvyklostí dané společnosti. O svých brýlích – které reprezentují i naše stereotypy, nevědomé předpojatosti a fixní ideje – bychom měli vědět; jen tak totiž budeme schopni komunikace s lidmi, kteří nosí brýle jiné.

Pod brýlemi však máme oči, a ty mohou v souvislostech této metafory reprezentovat to, co je nám jakožto lidem společné, co je dáno naší tělesností a neurobiologickou podstatou. Je to (opět neuvědomovaná) zkušenost s tím, co to znamená mít lidský tělesný organismus, být nadán možností pohybu v prostoru a tak či onak omezenými schopnostmi smyslového vnímání. Právě tím jsou naše kognitivní potence ovlivněny zcela zásadně a i to se ukazuje v jazyce.

„Kultura“ (brýle) i „příroda“ (oči) jsou spolu neoddělitelně spjaty, tak jako je v každém jazyce přítomno to specifické, co ho od ostatních jazyků odlišuje, i to univerzální, co s nimi nemůže nemít společné. Spory mezi „relativisty“ a „univerzalisty“ jsou tedy, tak jako všechny zjednodušující alternativy mezi krajnostmi, neřešitelné. Univerzální a relativní představují dvě strany jedné mince. A také: chceme-li nalézt specifika určitého jazyka, je třeba mít jasno v tom, co chápat jako univerzální; i k tomu může vést specifické jazykovědné zkoumání (srov. Wierzbicka, 1996, zde 9.1, resp. 9.1.1).⁷

⁷ K univerzalizmu a relativismu srov. např. Anusiewicz, 1995, Salzmann, 1997, Vaňková, 1996, 2007, Vaňková a kol., 2005, Whorf, 2011.

1.3 Principy kognitivní lingvistiky

Základní pojmy kognitivní lingvistiky – a v jiných perspektivách zároveň její východiska a také široce se rozvíjející témata – najdeme v názvech čtyř hlavních knih Georgea Lakoffa a Marka Johnsona (z odkazů je patrné, že v češtině vyšly pouze dvě z nich).⁸

Jde o specificky pojatou **metaforu** (a metonymii), **tělesnost** a tělesná představová schémata, která se v jazyce uplatňují,⁹ **kategorizaci** (s důrazem na **prototyp**, resp. **stereotyp**),¹⁰ a konečně o světonázorové východisko kognitivní lingvistiky – **experientialismus**, resp. zkušenostní realismus.¹¹

K těmto pojmům (o něž se tak či onak opírají všechny kognitivnělingvisticky orientované studie) můžeme připojit ještě pojem pátý, komplexní a zastřešující, který pochází ze slovanské kognitivní etnolingvistiky – pojem **jazykový obraz světa**. Dnes už ostatně často figuruje i ve studiích některých amerických a západoevropských kognitivních lingvistů (Danaher, 2010, Underhill, 2011, Pacovská, 2014) a diskutuje se o jeho povaze na široké mezinárodní platformě (srov. Glaz – Danaher – Łozowski, 2013).

⁸ Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metaphors We Live By*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1980. Česky: Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metafory, kterými žijeme*. Přeložil M. Čejka. Brno: Host, 2002.

⁹ Johnson, Mark: *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1987.

¹⁰ Lakoff, George: *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1987. Česky: Lakoff, George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli*. Přeložil Dominik Lukeš. Praha: Triáda 2006.

¹¹ Lakoff, George – Johnson, Mark: *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. Chicago – London: Basic Books, 1999.

Výklady o všech uvedených pojmech se ovšem z povahy věci prolínají, jde totiž o různé aspekty týchž skutečností. Metafory mají zkušenostní (prostorový, tělesný, smyslový) základ, taková či jiná kategorizace se uskutečňuje prostřednictvím metaforických a metonymických konceptualizací; a zkouáme-li význam, ať už – tradičně řečeno – gramatický, anebo lexikální (a podle premisy kognitivistů je veškerá lingvistika zkoumáním významu), je třeba vzít v úvahu všechny tyto aspekty v jejich vzájemné provázanosti. K významové extenzi dochází na základě metafory a metonymie. Při popisu a interpretaci jazykového obrazu světa (resp. různých jeho součástí) zkouáme způsob kategorizace jevů (a hledáme prototypy zkoumaných kategorií); současně studujeme i povahu metaforických a metonymických konceptualizací, specifickými metodami stanovujeme konotační centra zkoumaných výrazů, a o těch víme, že vycházejí z tělesně-smyslové a kulturní zkušenosti rodilých mluvčích daného jazyka.

1.3.1 Metafora a „literární mysl“

O abstraktních skutečnostech lze přemýšlet a mluvit na základě imaginativního, tj. metaforicko-metonymického charakteru lidské kognice. **Metafora**, jak ukázali Lakoff a Johnson (viz dále), není ornament a není primárně záležitostí jazyka: utváří náš kognitivní systém, jejím prostřednictvím každodenně myslíme a „žijeme“ a prostřednictvím jazyka se to pouze názorně projevuje. Velkou důležitost pro utváření obrazu světa v naší mysli má i **metonymie**. Různé aspekty imaginativní povahy lidské kognice i významu a způsobů jeho metaforické a metonymické extenze ukazují i četní další autoři. Teorii pojmové metafory rozvíjejí směrem ke zkoumání kognitivní důsažnosti narativních struktur a jejich projekce (**příběh a parabola** v Turnerově *Literární myslí*, viz dále), k úvahám o významu jakožto „literárním“ fenoménu (tamtéž), k teorii smíšených prostorů (*blends*, viz dále) aj., a to zdaleka nejen v souvislosti s kognitivní poetikou, ale i při zkoumání významu (resp. kognitivních struktur) obecně.

1.3.2 Tělesné ukotvení významu a představová schémata

Podle jedné ze základních tezí kognitivní lingvistiky má způsob našeho pojmového uchopování a prožívání světa zkušenostní charakter; a základem zkušenosti je prožívání vázané na **tělesnost**. Nepřemýšleli bychom lidsky, kdybychom nebyli lidsky tělesní, „prostoroví v prostoru“, kdybychom nepodléhali gravitaci a kdyby naše

tělo nebylo vzpřímené (odtud např. základní opozice „nahore – dole“ a pak všechno kladné i záporné, co se na její členy váže), specificky se pohybující (nejčastěji zepředu dozadu), a také pociťující to, co označujeme jako chlad a teplo, hlad, žízeň, nasycení, bolest aj.; obdařené smyslovým vnímáním – a také např. potřebou sociálních vztahů. Mysl je „více než počítač“, jak píše Lakoff, a funguje na jiných principech než umělá inteligence zejména proto, že vyrůstá z tělesnosti a vždy je spojeno s člověkem jako individualitou (s nějakým „já“. Proto je přirovnání mysli, resp. mozku k počítači neadekvátní.

Mark Johnson představuje v knize *The Body in the Mind* (1987) necelé tři desítky **konceptuálních (pojmových, resp. představových) schémat** (*conceptual schema, image schema*), která tvoří základ lidského pojmového systému (NÁDOBA, SPOJENÍ, CELEK – ČÁST, CENTRUM – PERIFERIE, CYKLUS aj.). Tato schémata vycházejí zašší základní tělesně-prostorové, motorické a percepční zkušenosti a člověk si je osvojuje prekonceptuálně a bez ohledu na kulturní pozadí; na konceptualizaci mají vliv zcela zásadní (viz dále), z nich se pak rekrutují základní pojmové metafory

1.3.3 Kategorizace

Základem pojmového systému je kategorizace. G. Lakoff ukazuje neuvědomovanost a zároveň nesamozřejmost tohoto kognitivního mechanismu kuriózním titulem své knihy, sugerujícím, že „ženy, oheň a nebezpečné věci“ mají něco společného a na základě podobných vlastností k sobě patří. (V jednom australském jazyce prý však opravdu existuje kategorie, která zahrnuje exempláře, jako jsou ostré věci a zbraně, oheň a bytosti ženského pohlaví, srov. Lakoff, 2006: 102).

O kategorizaci se tak či onak sice uvažovalo už od Aristotela; kognitivní lingvistika však aristotelický model **kategorie jako nádoby** nahradila modelem pružnějším, který odpovídá skutečnosti adekvátněji. Umožňuje uvažovat o různých stupních příslušnosti ke kategorii kategorie má **centrum a periferii** a v jejím centru se nachází nejtypičtější exemplář kategorizované věci či jevu – jeho **prototyp**; je evidentní, že např. slavík nebo vrabec mají k centru kategorie ptáků a k jejímu prototypu rozhodně blíže než tučňák.

1.3.4 Zkušenostní realismus

Jako filosofické východisko svého přístupu k jazyku i skutečnosti představují Lakoff a Johnson už ve své první knize tzv. **zkušenostní realismus**, resp. **experientialismus** (srov. Lakoff – Johnson, 2002, s. 203n.). Standardní teorie významu jsou podle nich *zakořeněny v mýtu objektivismu*. Ten implikuje, že význam je abstraktní, odpoutaný od lidské tělesné schránky, že je rozložitelný na složky (jako stavebnice) a že patří do sféry „objektivní pravdy“. *Objektivismus opomíjí hlavně fakt, že porozumění, a tedy i pravda, je nutně relativní vzhledem k našim kulturním pojmovým systémům a že je nelze zasadit do žádného absolutního nebo neutrálního pojmového systému* (tamtéž). To platí i o přístupu k významu; světu rozumíme *skrze své interakce s ním* (tamtéž), k nimž dochází primárně skrze tělesnost, pohyb, manipulaci s předměty, smyslové vnímání, a to je třeba při studiu významu zohlednit (viz dále).

1.3.5 Jazykový obraz (přirozeného) světa

Každý jazyk je těsně spjat se společenstvím, jemuž je jazykem mateřským. Ukazuje, jak toto společenství vidí svět – na jakém základě ho kategorizuje, jak má konceptualizovány jeho jednotlivé části, jak věci hierarchizuje a hodnotí, jaké „návody k použití světa“ svým mluvčím nabízí (resp. vnucuje). Zohledníme-li (resp. exponujeme-li) tuto dimenzi lidského vztahu ke světu, pak lingvistika (úzce vzato) kognitivní přerůstá v lingvistiku kulturní.

Centrálním pojmem kognitivní lingvistiky v její slovanské modifikaci je pojem **jazykový obraz světa**. V posledních dvou desetiletích se stal základním tématem pro řadu vědců a vědeckých týmů (zejména v Polsku a v Rusku). Představitelé tohoto směru přistupují k jazyku holisticky a snaží se nalézat nástroje pro jeho analýzu a interpretaci nejen ve smyslu kognitivním, komunikačním a psychosociálním, ale především kulturním.

Jazykový obraz světa je interpretace světa obsažená v určitém jazyce – v jeho gramatických kategoriích, ve významové struktuře slovní zásoby, ve frazeologii. Jazyk ukazuje specifickou kategorizaci reality, zvláštní hierarchizaci, uspořádání, chápání a hodnocení jednotlivých jejích fragmentů. Jazykový obraz světa je **antropocentrický** a ve své základní poloze má charakter naivního rozumění světu: slunce se v něm otáčí

kolem země (*vychází* a *zapadá*), je tedy geocentrický, *velryba* je chápána, jak je patrné z vnitřní formy slova, jako *velká ryba*, což rozhodně neodpovídá vědecky vyložené skutečnosti.

Centrálním bodem světa, od něž se odvíjí perspektiva každého jazyka, je člověk v základní poloze svého nastavení ke světu. Jeho „zdravý selský rozum“, primární východisko náhledu na svět, vychází ze specificky lidského tělesného ukotvení, jímž jsou dány základní možnosti a meze, potřeby a preference člověka. Nelze tu nezpomenout na evropskou fenomenologickou filosofii: na Husserla, Heideggera, a zejména na Patočkův pojem **přirozený svět** a na základní souřadnice lidského ukotvení do bytí, jež Patočka určuje jako: **tělo, společenství, jazyk, svět** (viz Patočka, 1996, podrobnější výklady srov. Vaňková, 1999b a 2007).

Jednotlivým tématům, jejichž okruh tu byl v základních obrysech naznačen, se budeme podrobněji věnovat v následujících kapitolách.

Literatura k dalšímu studiu

Čeština doma a ve světě, 2003, XI, č. 1- 2. (Dvojčíslo věnované kognitivní lingvistice.)

DANAHER, David (2007): Úvod do kognitivní gramatiky. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Ed. L. Saicová Římalová. Praha: DeskTop FF UK, s. 89 – 103.

JANDA, Laura (2004): Kognitivní lingvistika. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Ed. L. Saicová Římalová. Praha: DeskTop FF UK, s. 9 – 58.

SALZMANN, Zdeněk (1997): *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha: Academia.

VAŇKOVÁ, Irena (1999b): Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*, 60, 1999, s. 283

VAŇKOVÁ, Irena: Lingvistika mysli a těla. *Vesmír*, 2002, 81, s. 627 – 629.

WHORF, Benjamin Lee (2011): Vztah habituálního myšlení a chování k jazyku. *Studie z aplikované lingvistiky*, 2, s. 69–85.

2. Kognitivní lingvistika: pojetí, kontexty, aspekty, problémy

Přístup k jazyku, který se dnes obvykle chápe jako kognitivní lingvistika v užším smyslu slova (tj. *Cognitive Linguistics* oproti *cognitive linguistics*, viz dále), má kořeny v nesouhlasném postoji některých lingvistů ke generativismu Noama Chomského. Jeho teze začaly být ve druhé polovině 70. let vážně zpochybňovány: oponenti (včetně bývalých žáků) se snažili ukázat, že v Chomského mentalismu nejde o deklarovanou „kognitivní revoluci“ v pravém smyslu slova: ¹² že je potřeba zkoumat souvislost jazyka a kognitivity jinak a zabývat se významem v takové poloze, jak je ukotven v lidské zkušenosti. Podle předmluvy slavné Lakoffovy a Johnsonovy knihy *Metaphors we live by* (1980, česky 2002: 9) má význam *velmi málo společného s tím, co lidé ve svém životě považují za významné, resp. smysluplné (meaningful)*.

Lakoff a Johnson se proti principům generativismu (a proti formalismu v lingvistice a ve vědě a filozofii vůbec) v uvedené knize jasně vymezili. Význam se podle nich chápe v souvislosti s mýtem objektivismu (viz dále) jako nezávislý na porozumění, jako odpoutaný od tělesnosti a od všeho lidského. Je viděn jako matematizovatelný, abstraktní, odtržený od skutečnosti a nezávislý na úzu. (Při jeho zkoumání se vychází důsledně z teorie objektivní pravdy: významem věty jsou její pravdivostní podmínky.) Je viděn jako složkový, resp. stavebnicový (rozložitelný na komponenty): pro objektivistu je „svět udělán ze stavebnicových kostek: definovatelných předmětů a jasně vytyčených inherentních vlastností a relací“ (tamtéž: 220) a stejný charakter mají i jazykové výrazy (chápané jako předměty – v intencích ontologické metafory, viz dále). Zkoumání stavebnicové struktury a inherentních vlastností jednotlivých částí a složek jazyka se tradičně nazývá gramatika (tamtéž: 222). Lidské porozumění stojí (např. u Chomského) mimo hru, zkoumání gramatiky je na něm naprosto nezávislé. Komunikace je v tomto paradigmatu viděna v dimenzích tzv. „potrubní metafory“ (Reddy, 1979): významy se chápou jako předměty, neměnné, „objektivní“ a uložené v jiných předmětech typu nádob, tj. ve slovech a textech, které se posílají od mluvčího k posluchači naplněny významy: případně nepochopení je dáno subjektivními chybami.

Objektivismus není s to uspokojivě vyložit povahu lidského pojmového systému, jazyka, komunikace ani lidského porozumění světu, a to ani porozumění na úrovni vědy nebo matematiky, porozumění mravním či estetickým hodnotám ap. Adekvátní je podle této knihy přístup, který má lidský, tj. **zkušenostní** rozměr, který tzv. objekt propojuje s tzv. subjektem. Vlastnosti totiž nejsou ve věcech obsaženy inherentně, jak by to vyplývalo z objektivistického paradigmatu, ale vznikají až na základě našich interakcí s nimi: z povahy věci tedy plyne, že pozorující subjekt nemůže být z procesu poznání vyloučen. Významy je třeba vidět ve zkušenostních *gestaltech* (celcích), protože zkušenost není rozložitelná na komponenty.

¹² Noam Chomsky se chtěl pojmem mentalismus distancovat od behaviorismu Leonarda Bloomfielda; ve své době inicioval obrat od východiska v lidském chování (včetně chování jazykového) k východisku v mysli. Tento „kopernikánský“ obrat naznačovaly i tituly některých jeho knih (*Language and mind*, 1968, *Cartesian linguistics*, 1966). V širší perspektivě byla jeho („metalistická“) generativní gramatika součástí tzv. kognitivní revoluce (která v 60. zasáhla zejména psychologii, ale i další humanitní vědy). Dnes se o ní mluví jako o „první kognitivní revoluci“ a staví se do protikladu k „druhé kognitivní revoluci“, vrcholící v 90. letech (srov. Wierzbicka: 1999: 5). Podle Chomského je jazyková schopnost vrozená a vzhledem k ostatním kognitivním schopnostem autonomní; představitelé kognitivní lingvistiky dokazují naopak vpojenost jazykové kognice mezi všechny další kognitivní schopnosti a zásadní úlohu (tělesné) zkušenosti na konstituování myšlení a jazyka.

Ve své první knize Lakoff a Johnson nehovoří pouze o **metaforách** a imaginaci (jako základním lidským kognitivním mechanismu): předznamenávají i řadu dalších souvisejících témat, jimž se pak věnují v následujících svých knihách: zmiňují se o **kategorizaci** – jíž pak Lakoff věnoval zásadní oddíl v knize *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, o zásadní úloze **tělesnosti** v našem vztahu ke světu – kterou se potom zabýval v knize *Body in the Mind* zase Johnson, a vlastně o novém přístupu k vědě, pravdě, myšlení a jazyku vůbec, jež charakterizují jako **zkušenostní realismus** (experencialismus). Formalizující přístup k významu spolu s „mýtem objektivismu“ podle nich nezohledňuje lidskou zkušenost se světem, je antiintuitivní a nevysvětluje, jak věcem jako lidé opravdu rozumíme, resp. jak toto rozumění souvisí s jazykem (srov. Lakoff – Johnson, 2002: 202 n.).

Teze, že jazyk je autonomní systém, neodpovídá skutečnosti ani podle **Ronalda Langackera**, považovaného za dalšího ze zakladatelů kognitivní lingvistiky. Takový přístup k jazyku totiž – opět – pomíjí skutečný úzus a nebere v úvahu obraznost (*imagery*), na níž je lidský konceptuální systém (a spolu s ním i jazyk) založen. Při studiu významu by měla být východiskem zkušenost s vlastní tělesností a prostorem (srov. původní název Langackerova přístupu *space grammar*, prostorová gramatika) a schopnost obrazného myšlení a vyjadřování (Langacker, 1987, 2002, v přehledu a česky Janda, 2004, a zejm. Danaher, 2007).

Kognitivní lingvistika se od té doby ve světě dávno etablovala jako progresivní přístup k jazyku. Přes dvacet let vychází časopis *Cognitive Linguistics*, pracuje organizace ICLA (*International Cognitive Linguistics Association*) i její dnes už samostatná odnož (*Slavic Cognitive Linguistics Association*), reprezentující početnou a odborně zajímavou skupinu kognitivisticky orientovaných slavistů (srov. Janda, 2004, Pacovská 2010).¹³ Literatura včetně internetových zdrojů je neobyčejně bohatá, kognitivní lingvistika se (po začátcích provázených ignorancí a nepochopením, srov. Janda, 2004) už i u nás stává módním a atraktivním směrem, včetně svých aplikací i různých odnoží, např. v rámci kognitivně orientované literární vědy.

Pozoruhodným svědectvím o rozmachu kognitivní lingvistiky je encyklopedicky založená kniha editovaná D. Geeraertsem a H. Cuykenssem, *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (2007). Představuje reprezentativní kolektivní pojednání o základních premisách a tématech kognitivní

¹³ O tom, v čem jsou pro kognitivní lingvistiku vzešlou z amerického kontextu inspirativní slovanské jazyky a kontext slovanské jazykovědy, srov. Divjak – Janda – Kochaňska, 2007.

lingvistiky, o jejích problémech a neuralgických bodech, četných možnostech aplikace i mezioborových přesazích. Mezi autory devětačtyřiceti kapitol (koncipovaných jako zhruba třicetistránkové studie) jsou skutečné legendy, včetně zakladatelů: Ronald W. Langacker, Leonard Talmy, Gilles Fauconnier, Mark Turner a jiní, a pak další generace kognitivistů, např. slavisté Alan Cienki nebo Laura A. Janda.

Za základní funkce jazyka bývají považovány funkce symbolizační a komunikační. Kognitivní lingvistika jasně akcentuje (resp. v intencích své vlastní terminologie „profiluje“) první z nich, tedy tu, která souvisí s operacemi probíhajícími v lidské mysli: jde o to, jak člověk (jako mluvčí určitého jazyka, a tedy zároveň i představitel jistého společenství a jisté kultury) vnímá realitu, jak ji v jejích různých částech a „částech částí“ kategorizuje, jak si tvoří pojmy, jak „vidí“ svět (a jak se to ukazuje v jazyce). Právě v tomto ohledu je důležitým východiskem zmiňovaný experiencialismus (a antropocentrismus, viz dále), akcentace tělesnosti, smyslovosti a vůbec zkušenosti běžného života jako základu fundujícího kognitivní procesy a způsoby konceptualizace. Těmito principy jsou především metafora (v uplynulých dvou či třech desetiletích tematizovaná ve velkém množství kognitivně založených studií, věnovaných konceptualizaci emocí, morálky, politiky aj.) a metonymie (která se dostává do popředí bádání v posledním desetiletí, srov. Barcelona, 2003, Janda, 2010). S těmito fenomény souvisí i další: představová schémata (*image schemas*), mentální prostory (*mental spaces*) a jejich vzájemné mísení (*blending*), příběh a jeho projekce či parabola (česky Turner, 2005) aj. S dalším velkým tématem, kategorizací, je pak v souvislosti s koncipováním významu spojena schematicita, radiální kategorie, stanovování kategorizačních úrovní (zejména tzv. *basic level* jako úrovně základní), idealizovaný kognitivní model, doména (*domain*) či rámec (*frame*): jde o pojmy a témata, která ve světě rozpracovává řada lingvistů a lingvistických týmů; poučení o nich lze nalézt mj. ve výše uvedené encyklopedii, česky srov. v přehledu Janda 2004, Danaher 2007 (a dále v této příručce).

2. 2 Slovanský kontext: „kognitivní etnolingvistika“

Snad i o něco dříve než v USA se v podobný přístup k jazyku a významu, s akcentem na jazyk v součinnosti s myslí, a zejména se sdílením a utvářením kultury v rámci určitého společenství (*ethnos*), začal rozvíjet též u jiných badatelů, na jiné polokouli: v kontextu slovanském (srov. zejm. A. Wierzbicka, J. Bartmiński aj., v přehledu zejm. Anusiewicz, 1995, a Vaňková, 1999a, 2010c).

Tento přístup, v poslední době charakterizovaný jako „kognitivní etnolingvistika“ (srov. Bartmiński, 2009), vznikl z vlastních tradic sémantického bádání (zejm. polského a ruského), tedy nezávisle na kognitivní lingvistice americké. Připomeňme tu především etnolingvistickou skupinu z polského Lublinu, v jejímž čele stojí od počátku Jerzy Bartmiński, která původně (s inspirací zejména v ruské etnolingvistice Nikity a Svetlany Tolstých, srov. Tolstaja, 2007): rozvíjela široce založený sémantický výzkum v oblasti lidového jazyka a slovesného folkloru (z nějž vyšel ojedinělý projekt *Slovníku lidových stereotypů a symbolů*; první díl vyšel ve čtyřech svazcích v letech 1996 – 2012, srov. Bartmiński, ed., 1996 – 2012). Pojmy stereotyp, konotace, hledisko, profil, kognitivní definice významu aj., které byly v tomto období vypracovány, však Lublinští později dokázali vztáhnout ke všem sférám národního jazyka: už dlouho se zabývají současným diskurzem společenským a politickým, publicistkou, reklamou, uměleckými texty aj. Přístupy vycházející z lublinských koncepcí našly popularitu v celém Polsku. Badatelé rozvíjející dlouhou tradici polské sémantiky s kognitivními a etnolingvistickými inspiracemi však působí i v jiných centrech, ve Warszawě, Wrocławu aj. (srov. Vaňková 1999a). Zapomenout nelze na dlouhou tradici ruských sémantických škol, rovněž s výše uvedenými inspiracemi, srov. alespoň Apresjan, 1995, Arutjunova, 1999, v přehledu např. Zañgina, 2012).

V uvedeném okruhu bádání se pracuje s komplexním pojmem **jazykový obraz světa**, používaným (dávno už ne jen v Polsku) jako zastřešující pro celý tento směr a přístup k jazyku. Pojem (známý už od Herdera a Humboldta či z americké etnolingvistiky Sapirovy a Whorfovy) se nově etabloval v souvislosti s moderním etnolingvistickým zkoumáním v polském Lublinu a dodnes je teoreticky i metodologicky propracováván. V poslední době je výrazný mezinárodní přesah a zřetel ke srovnávacím sémantickým výzkumům pojmů vztahených k hodnotám, především v rámci projektu EUROJOS – *Jazykový obraz světa Slovanů a jejich sousedů* (srov. Abramowicz – Bartmiński – Bielińska-Gardziel, 2012, Bartmiński 2006, 2010).

Z hlediska kognitivní lingvistiky podstatnou inspirací, kterou světu poskytla tradice polské sémantiky, byla už od 70. let minulého století (a stále jsou) díla **Anny Wierzbické**. Tato Polka působící desítky let v Austrálii se zabývá kognitivně a etnolingvisticky založenou mezikulturní sémantikou (*cross-cultural semantics*) a

využívá svého bilingvismu a bikulturalismu i širokého lingvistického vzdělání k hledání primárních a zároveň univerzálních jednotek významu; ty pak ve svém souhrnu představují velmi jednoduchý „univerzální sémantický metajazyk“, sloužící k popisu všech složitějších jednotek jakéhokoli jazyka. Velkým tématem A. Wierzbické jsou mj. také kulturně klíčová slova (srov. zde v kapitole 9).

2.3 Český kontext lingvistický i jiný

V českém prostředí jsme se začali s kognitivnělingvistickým bádáním seznamovat se značným zpožděním (Lakoffovy a Johnsonovy *Metafory* byly přeloženy až 22 let po svém anglickém vydání!) – a to díky americkým a polským lingvistům (srov. Vaňková, 1999a, 2010 aj.). (O kontextu, do něž u nás kognitivní lingvistika vstupovala, srov. Vaňková a kol., 2005, zejm. s. 17 – 36.) Prostřednictvím své slavistické a bohemistické orientace si k nám v polovině 90. let našli cestu David Danaher a Laura Janda – a díky tradici meziuniverzitních polsko-českých konferencí jsme tehdy začali spolupracovat také na mezinárodním kognitivněsémantickém výzkumu koordinovaném profesorkami Renatou Grzegorzcykovou a Krystynou Waszakowou z Warszawské univerzity (výsledky srov. Grzegorzcykova – Waszakova, eds., 2000, 2003); poté jsme vstoupili do kontaktu i s badateli Univerzity Marie Curie-Skłodowské v Lublinu a před časem se zapojili do projektu EUROJOS, zaštiťovaného Mezinárodní etnolingvistickou komisí při Mezinárodním komitétu slavistů, jejíž centrum je právě v Lublinu (srov. Abramowicz – Bartmiński – Bielińska-Gardziel, 2012).

Český kontext kognitivní lingvistiky tvoří několik přeložených prací (Lakoff – Johnson, 2002, Lakoff, 2006, Saicová Římalová, ed., 2004, 2007), a pomalu se rozrůstající texty původní: tematická čísla časopisů *Čeština doma a ve světě*, *Slovo a smysl* 8, 2007, *Slovo a slovesnost*, 71, 2010, souborné práce – často ve spolupráci s polskými kolegy (Vaňková, 2001, Šlédrová, 2007, Vaňková – Pacovská, 2010, Vaňková – Wiendl, 2012a),¹⁴ a kromě velkého množství studií (včetně bakalářských a diplomových prací) i několik monografií: Vaňková – Nebeská – Saicová Římalová – Šlédrová, 2005, Vaňková, 2007, Saicová Římalová, 2010, a Pacovská, 2012.

¹⁴ Uvádíme pouze texty vydané v České republice, kromě těchto údajů srov. závěrečný seznam literatury.

Není možné nezdůraznit – a právě na tomto místě -, že kognitivní lingvistika je velmi „přátelská“ i k aplikovaným a mimolingvistickým disciplínám (Janda, 2004), že vychází vstříc jejich přirozenému zájmu o jazyk v jeho propojenosti s různými aspekty lidské kognitivity, psychiky, sociality a kultury. Akcentovat je třeba nejen tuto „přátelskost“, ale ruku v ruce s ní jdoucí mimořádnou otevřenost, inspirativnost a užitečnost pro ostatní, zejména humanitní obory, včetně disciplín spojených s jazykem, které bývají označovány jako aplikované a orientují se na praxi, resp. vstupují do širokého kontextu kultury, výuky a výchovy, terapie apod. Ukazuje se to i v českém kontextu.

O inspiracích pro **literární vědu** (zejm. teorii interpretace uměleckého textu) se zde hovoří podrobněji zejm. v kapitolách 4 a 5 (srov. též doslov Jiřího Trávnička in Turner, 2005, dále Vaňková, 2007, 2009, 2010, 2013). Zde chceme doplnit, že na kognitivnělingvistickém základě se u nás rozvíjí i **versologie**: Pavel Jiráček se pokouší včlenit kognitivní interpretaci verše do české versologické tradice, resp. do kontextu metrické teorie Miroslava Červenky, a na základě četných výzkumů ukazuje, jak se v rytmických a melodických kvalitách verše realizuje – ovšemže v součinnosti s dalšími, uchopitelnějšími sémantickými prostředky – vnitřnětextová subjektivita básnické promluvy (Jiráček, 2009 aj.).

Kognitivní lingvistika zajímavě inspiruje také **teorii překladu**, zejm. uměleckého (Fišer, 2009: 186 – 235). Že může být užitečná i pro překladatelskou praxi, ukazuje kromě výše uvedené knihy Zbyňka Fišera¹⁵ též monografie Ivany Procházkové. Prostřednictvím teorie konceptuální metafory a mentálních prostorů v ní autorka vykládá povahu a logiku bohatých extenzí starozákonní metafory HOSPODIN JE KRÁL; na základě podrobné analýzy hebrejských textů prezentuje v závěru svého pojednání překlad několika žalmů, který vychází z poznatků získaných v průběhu kognitivnělingvistického výzkumu exponované metaforya jejich – i diametrálně rozdílných – sémantických poloh. Zde se ovšem takovýto výzkum ukazuje jako plodný i v přístupu k interpretaci **biblického textu**, z povahy věci velmi specifického (Procházková, 2011, tam i další literatura o kognitivním přístupu k náboženské literatuře, zejména k Bibli).

¹⁵ Autor vpojuje kognitivnělingvistické poznatky do okruhu moderních překladatelských teorií a uvádí četné příklady (i z vlastní praxe překladu poezie).

Že je kognitivní přístup k jazyku vhodný jako východisko při **výuce cizích jazyků**, ukazuje např. Laura Janda ve svých **učebnicích slovanských pádů**, určeným především angloamerickým studentům; k českým pádům se vztahuje kniha uvedená pod Janda - Clancy, 2006, podrobněji o této teorii (i o jejích didaktických potencích) srov. zde v kap. 3. Připomenout můžeme i specifický kontext **jazykové výuky neslyšících**. Ve výuce českých neslyšících (pro něž čeština podobně jako pro cizince nepředstavuje mateřský jazyk, a pády tudíž pro ně nejsou samozřejmostí) je kognitivnělingvistický výklad jazykových jevů významnou inspirací, protože vychází z lidských kognitivních dispozic a směřuje přímo k obecně sdíleným pojmovým strukturám. Ukazuje to Alena Macurová v recenzi učebnice pádů L. Jandové, 2007.

Ovšemže nelze pochybovat ani o širokých možnostech zmíněných teorií ve výuce **mateřského jazyka**. O tom, jak lze do moderní didaktiky češtiny zasadit kognitivnělingvistická východiska, spočívající v důrazu na zkušenost (pro niž je zásadní tělesnost, orientace na smysly a dialogický charakter poznání), i o tom, jak integrovat do výuky poznatky o stereotypu, metafoře, a zejména koncept jazykového obrazu světa, pojednává kniha Jasni Pacovské *K hlubinám studákovy duše* (Pacovská, 2012). Ke zkoumání konotací ve školní výuce českého jazyka srov. též např. Janovec, 2009-2010.

Kognitivnělingvistické pojetí metafory může být přínosem i ve výzkumu specifických postižení, které se projevují různými (a různě závažnými) poruchami kognitivních a jazykových schopností člověka. Poznatky kognitivní lingvistiky (o lidském pojmovém systému, metafoře a metonymii, představových schématech apod.) lze využít jednak k výzkumu těchto poruch, jednak ve vzdělávání takto znevýhodněných osob.¹⁶ Radka Majerová v tomto ohledu ukazuje, jak funguje (nebo nefunguje) metaforická

¹⁶ O významných potencích ukrytých ve studiu jazyka a komunikace nestandardně vybavených, resp. postižených osob píše už Jakobson v souvislosti se dvěma základními typy **afázií**. Dodnes jde o stať velmi významnou (i z kognitivního hlediska) neboť akcentuje úlohu metafory a metonymie v jazyce, dalších komunikačních systémech (literatuře, malířství, filmu) a v myšlení a přístupu ke skutečnosti obecně. (Jeden typ afázie podle něho zasahuje schopnost myslet a komunikovat metaforicky, druhý schopnost metonymického vztahu ke skutečnosti; to má pak různé důsledky (Jakobson, 1995). Jakobson zde (i jinde) předjímá mnohé z toho, co přinesla a dále rozvíjí kognitivní lingvistika.

konceptualizace v **porozumění a produkci lidí s vývojovou anartrií** a jak lze schopnost jejího vnímání cíleně ovlivňovat v procesu výuky (Majerová, 2011).¹⁷

Fakt, že myslíme nejen v metaforách, ale také v příbězích (viz zde kap. 5), a že lze tyto příběhy vidět i prizmatem určitých žánrů, je předmětem četných výzkumů nejen v oblasti **literární vědy** (kde představuje zkoumání narativity již dávno zavedenou teorii), ale i **kognitivní psychologie** (Chrzączek – Čermák, 2005). Mezioborově založenému výzkumu, orientovanému na to, jak se kognitivní struktury spojené s příběhem vyvíjejí u dětí předškolního a mladšího školního věku, se ve své knize *Vyprávěj mi něco ...* věnuje Jiří Trávníček (Trávníček, 2007).

2.4 K dnešnímu pojetí kognitivní lingvistiky

2.4.1 *Cognitive Linguistics* vs. *cognitive linguistics*

Je však otázkou, co se u nás (a nejen u nás) pod pojem kognitivní lingvistika vlastně zahrnuje. Podle mnohých – včetně autorů výše uvedené reprezentativní oxfordské příručky – tu nejde o jednotnou a propracovanou teorii jazyka s přísnou (a systematicky osvojitelnou a aplikovatelnou) metodologií, ale spíše o souhrn různých kompatibilních a široce využitelných přístupů, jaké ve svých pracích předznamenal nejznámější představitelé tohoto směru uvažování, z nichž jmenujme alespoň G. Lakoffa, M. Johnsona a R. Langackera (srov. Geeraerts – H. Cuykens, 2007: 4). Tým zdroj poskytuje i vysvětlení nejasností, s nimiž se při označení některých prací jako kognitivnělingvistických setkáváme. Dvojí možnou významovou polohu tohoto termínu reflektuje jeho anglický zápis s velkými, nebo naopak malými počátečními písmeny: *Cognitive Linguistics* vs. *cognitive linguistics* (čeština ovšem toto rozlišení neumožňuje). Název s velkým C a L odkazuje k výše připomenutému, ve světové lingvistice již zavedenému pojmu (tak jak se jím zabývá i tato příručka), při označení malými počátečními písmeny jde o jakýkoli přístup, který studuje jazyk jako mentální, resp. kognitivní fenomén, často i v souvislosti s jevy, jež se obvykleji zahrnují do okruhu psycholingvistiky nebo neurolingvistiky (viz dále).

¹⁷ Zdaleka tu nejde jen o možnost aplikaci jistých teorií na sféru praxe – i když i ta je nesporně významná; ukazuje se, že popis „jiného“ (nefungujícího, resp. fungujícího jinak) ukáže i podstatu standardních možností člověka nově. (srov. též pozn. 16)

2.4.2 Trojí pojetí kognitivní lingvistiky: přístup – součást – meziobor

V našem jazykovědném kontextu se označení kognitivní lingvistika chápe přibližně ve třech polohách. Základní je ta, o které byla právě řeč, resp. kombinace lakoffovsko-johnsonovské a langackerovské větve americké (*Cognitive Linguistics* s velkými počátečními písmeny, viz 2.4.1) s polskými sémantickými školami, které zkoumají – s velmi podobnými východisky (viz dále) – různé polohy jazykového obrazu světa. V těchto intencích se kognitivní lingvistika ukazuje jako **přístup k jazyku**, komplementární vzhledem k přístupu strukturnímu a komunikačnímu (srov. Vaňková, 1999b), jde o přístup zdůrazňující propojenost sémantických a kognitivních struktur i vztaženost jazyka ke sdíleným kognitivním strukturám určitého společenství. V této podobě se kognitivní lingvistika také vyučuje na Filozofické fakultě UK v Praze.

Pro některé badatele však kognitivní lingvistika představuje spíše mezioborovou disciplínu na úrovni psycholingvistiky či neurolingvistiky, v pojetí mnohých od nich dokonce stěží odlišitelnou, která se soustřeďuje na témata stojící v průniku zájmů psychologie (resp. též neurologie) a lingvistiky: jde např. o osvojování řeči dítětem, o neuropsychologické procesy probíhající při produkci a recepci řeči, o řečové patologie, např. afázie, apod. Takové pojetí nalezneme např. v nedávné edici českého překladu starší knihy německé badatelky Moniky Schwarzové (2009), která svým názvem (*Úvod do kognitivní lingvistiky*) působí v našem jazykovědném kontextu jistý zmatek, neboť se překrývá s tím, co tradičně chápeme jako oblast psycholingvistiky (srov. zejm. Nebeská, 1992), příp. neurolingvistiky. (Zde můžeme odkázat právě na onen široce pojímaný pojem *cognitive linguistics* s malými počátečními písmeny, jak o něm píše výše uvedená oxfordská příručka.)

Častěji se setkáváme i s pojetím kognitivní lingvistiky jako součásti (či subdisciplíny) kognitivní vědy (kognitivních věd) (srov. Thagard, 2001, Krámský, 2009, aj.).¹⁸ Podle těchto i četných jiných zdrojů má kognitivní věda – vzešlá v 60. letech jako plod rozmachu umělé inteligence a na základě utváření počítačových modelů lidské mysli – šest (podle některých zdrojů sedm, osm či ještě více) součástí, tj. věd tak či onak

¹⁸ Zde připomeňme i heslo *Lingvistika kognitivní* v *Encyklopedickém slovníku češtiny*, srov.: *K. l. je součástí kognitivních věd. Vedle k. l. se sem řadí především kognitivní psychologie a psycholingvistika, neurovědy, zejm. neurolingvistika, a teorie umělé inteligence...* (2002: 246)

zkoumajících kognitivitu: je to filosofie, psychologie, neurověda, umělá inteligence, antropologie a lingvistika. Často se diskutuje o jejich vzájemném vztahu: např. jde-li v kognitivněvědním zkoumání o perspektivu danou jejich sjednocením, anebo spíše průnikem; nakolik mohou zůstat např. v metodologických otázkách v kontaktu s ostatními disciplínami samy sebou; nakolik vůbec lze napříč tak rozdílnými vědními obory komunikovat a najít společnou řeč (a kompatibilní metody). Jaká je pozice lingvistiky v rámci tohoto komplexu, však zůstává otázkou značně nejasnou, v pojetí některých badatelů polohy přístup – meziobor – součást / subdisciplína, jak se zdá, splývají (podrobněji srov. Vaňková, 2009). Připomeňme např. – z hlediska lakoffovské a langackerovské kognitivní lingvistiky poněkud kuriózní – skutečnost, že např. v Thagardově pojetí má lingvistika (i jako součást kognitivní vědy) zřejmě víceméně tu podobu, kterou jí vtiskl Noam Chomsky; Lakoffovu a Johnsonovu teorii konceptuální metafory i Langackerovu kognitivní gramatiku Thagard sice připomíná, ale do své koncepce ji nevčleňuje a tento přístup mu připadá *dost sporný* (srov. Thagard: 122, tamtéž, srov. i: 50, 87, 142 n.).

2.5 Proměny paradigmatu

V Evropě i mimo ni se na počátku nového tisíciletí radikálně mění nejen vědecké paradigma (a vědecká paradigmata), ale i ekonomicko-politické podmínky a celkové duchovní a kulturní společenské klima. Proměňuje se každodenní způsob života a myšlení, a s tím i prožívání a hodnotová orientace běžného člověka, mění se i podoba sociálních vztahů a kulturních i komunikačních vzorců. To s sebou nese též pozvolnou proměnu pojmů, konotací a stereotypů, hodnot – i celého (jazykového) obrazu světa, nebo alespoň některých jeho součástí. Tyto změny vyžadují nové vědecké a filosofické reflexe, včetně revize pohledu na jazyk a komunikaci. Zamýšlíme se i nad tím, čím by k ukázání jejich specifičnosti měla či mohla přispět jazykověda. Vzniká potřeba formulovat nové, ale i dávno známé problémy s ohledem na měnící se kontext, z něhož se vynořují, i na nové akcenty, kterými jsou „staré“ pojmy (např. rodina, práce, Evropa) najednou obdařeny. Je třeba nacházet a zdokonalovat lingvistické nástroje, jimiž by bylo možno to, co se ukazuje v jazyce a v textech, uchopit, prozkoumat a smysluplně vyložit. (O tom srov. Abramowicz – Bartmiński – Bielińska-Gardziel, 2012, Bartmiński, 2006, 2007, 2010, Chlebda, 2013, Vaňková, 2010a, 2010b, 2012a. Podrobněji též viz zde v kapitole 9.2.2.)

2.6 Kognitivní lingvistika a zkoumání znakových jazyků

Hledáním nástrojů k uchopení kognitivních struktur jazyka, které se pak stávají klíčem k lidským pojmotvorným mechanismům (včetně jejich kulturně specifických variant) se kognitivní lingvistika stává inspirativní pro řadu oborů. Ukazuje se také, že ji lze s úspěchem uplatnit při zkoumání způsobů konceptualizace, kategorizačních mechanismů apod. (zejména však metafory a metonymie) ve **znakových jazycích neslyšících** (srov. např. Taub, 2001, Wilcox, 2007). V českém kontextu to zohledňují nebo přímo zkoumají některé diplomové práce oboru *Čeština v komunikaci neslyšících* na FF UK v Praze, z publikací srov. např. Myslivečková – Hudáková – Vysuček, 2001, nebo Šůchová, 2007).

Literatura k dalšímu studiu

DANAHER, David: Úvod do kognitivní gramatiky. In: *Čítanka z kognitivní lingvistiky II*, ed. L. Saicová Římalová, Praha: FF UK, 2007, s. 89 – 103.

DIRVEN, René – VERSPOOR, Marjolijn (eds.) (1998): *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

DIVJAK, Dagmar – JANDA, Laura A. – KOCHAŇSKA, Agata: Why Cognitive Linguists Should Care about the Slavic Languages and Vice Versa (2007). Dagmar Divjak and Agata Kochanska, eds. *Cognitive Paths into the Slavic Domain. Cognitive Linguistics Research*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 1-19.

GEERAERTS, Dirk – CUYKENS, Hubert (eds.) (2007): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford – New York: Oxford University Press.

HAVEL, Ivan M.: Kognitivní věda a problém vztahu mezi myslí a tělem. In: Krámský, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Nakladatelství Bor, 2009, s. 13 - 25.

JANDA, Laura (2004): Kognitivní lingvistika. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*, Praha: FF UK, s. 9 – 58.

KRÁMSKÝ, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Nakladatelství Bor, 2009.

MYSLIVEČKOVÁ, Radka – HUDÁKOVÁ, Andrea – VYSUČEK, Petr (2001): Barvy v českém znakovém jazyce. In: Vaňková, I. (ed.): *Obráz světa v jazyce*. Praha: DeskTop Publishing UK FF, s. 63 – 77.

PACOVSKÁ, Jasňa (2012): *K hlubinám študákovy duše. Didaktika mateřského jazyka v transdisciplinárním kontextu*. Praha: Nakladatelství Karolinum.

- THAGARD, Paul (2001): *Úvod do kognitivní vědy. Mysl a myšlení*. (S předmluvou I. M. Havla a J. Kelemena.) Praha: Portál.
- ŠŮCHOVÁ, Lucie (2007): Konceptualizace myšlení v českém znakovém jazyce. In: M. Petrů et. al., *Struny mysli, Kognice 2007*, s. 236 – 245.
- VAŇKOVÁ, Irena (2009): Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech. In: Krámský, D. (ed.), *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, s. 243 – 256.
- VAŇKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie – ŠLÉDROVÁ, Jasňa (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Nakladatelství Karolinum.

3. Metafora a metonymie v perspektivě kognitivní lingvistiky

Umění metafor

Střelivu se zkoseným hrotem
kulkám dum-dum
říkají Číňané v obrazné své řeči:

ty které otevrou se jako květ

Jan Skácel

3.1 Metaforická povaha pojmového systému

Konceptuální systém je strukturován metaforicky, podle Lakoffa a Johnsona (2002) prostřednictvím metafor dokonce žijeme. Název jejich knihy má vyjádřit, že metaforický základ má nejen naše myšlení, ale i prožívání a chování, osobní i společenské rituály, že na základě určitých metafor fungují též sociální struktury (např. právní systém, ideologie apod.), že metafory různého typu (a obrazné myšlení vůbec) zajišťují integritu člověka i lidské společnosti.

3.2 Konceptuální (pojmová) metafora

Metafora je v pojetí knihy, jejíž vydání bývá často považováno za počátek kognitivní lingvistiky (nebo aspoň za významný mezník v její prvotní historii), spojena nejen (a ne ve své podstatě) s jazykovým vyjadřováním: primárně je věcí kognitivních, pojmotvorných procesů a v jazyce a ostatních sémiotických systémech (obrazových, gestických apod., a nejširše vzato kulturních) se uplatňuje až sekundárně. Jejich prostřednictvím se ovšem stává viditelnou a zkoumatelnou.

Ukazuje se také, že metafora představuje nejen exkluzivní, ozdobné vyjadřování, které přináší ozvláštňující efekt (jak by se snad dalo vyvodit ze starších učebnic rétoriky či poetiky už od – autory připomínaného – Aristotela). Užíváme jí každodenně, v našem vyjadřování a myšlení je přítomná neustále. Aniž si to uvědomujeme, je součástí konvenčního systému konceptuálního i jazykového. Specificky funguje v nejrůznějších oblastech, např. ve vědeckém uvažování (Zawiślawska, 2003, 2010, v širších souvislostech srov. též Markoš, 2010) nebo v politice (Chrz, 1999), v duchovním životě, a ovšem v umění (viz dále).

Pojmy (*concepts*) nejsou jen věcí intelektu, vyrůstají z celé naší zkušenosti a strukturují veškeré lidské vnímání, prožívání, rozumění a chování. Svůj pojmový

systém (a jeho metaforický základ) si běžně neuvědomujeme; je-li však podstatně spjat s jazykem, může být zdrojem poznatků o něm právě studium jazyka. Metafora tu neznamená oproti běžnému úzu jednotlivé (jazykové) metaforické vyjádření, nýbrž šíře se projevující metaforický pojem (*metaphorical concept*). Takovým pojmem je např. metafora SPOR/ ARGUMENTACE JE VÁLKA (16, srov. *ARGUMENT IS WAR*).¹⁹ Znamená to, že o sporu/ argumentaci se mluví a uvažuje jako o válce, což lze vyvodit např. z vyjádření: *To, co tvrdíš, se nedá obhájit. – Napadl každou slabinu v mé argumentaci. – Nikdy jsem ho v debatě neporazil. – Pokud použiješ této strategie, úplně tě to smete. – Odstřelil všechny moje námitky.* O dané činnosti jako o válce nejen mluvíme: víme, že v ní lze skutečně zvítězit nebo prohrát, útočit a bránit pozici, mít svou strategii a taktiku, bojovat nebo se vzdát; partnera v diskusi chápeme jako protivníka v boji, který má být poražen. V naší kultuře jde o jednu z „metafor, kterými žijeme“: pojem války nám konvenčně strukturuje pojem sporu/ argumentace a určuje činnosti, k nim při vedení sporu dochází. K úvaze je předložena i možnost, že by se v nějaké kultuře spory a polemiky chápaly např. jako tanec: prožívali i verbalizovali bychom je pak zcela jinak (srov. Lakoff – Johnson, 2002: 17.)

3.2 (Konceptuální) metafora a metaforické vyjádření

Podstata metafory spočívá v tom, že se v jejím rámci jedna pojmová oblast („cílová“) chápe a prožívá (a mluví se o ní) z hlediska pojmové oblasti jiné („zdrojové“). Vztahujeme-li se např. k emoci, označované v češtině jako hněv, vztek, zloba (srov. angl. „anger“)²⁰, užíváme často slov, která se primárně vztahují k zahřívání kapaliny v nádobě; jako by byl člověk uzavřeným prostorem, v němž se něco vaří – v němž vře krev: člověk se může *dohřát, vypěnit, vybublat* či *vybuchnout*. Hněv je však v češtině konceptualizován, podobně jako v angličtině, i jinak, např. prostřednictvím metafory HNĚV = OHEŇ (*vzplanout hněvem, dohřát se, sršet zlostí, dopálit se, být vznětlivý*), HNĚV = DUŠEVNÍ PORUCHA (*být vzteky bez sebe, šilet, řídit jako zběsilý, jako smyslů zbavený*). Podle Lakoffa a Johnsona je od pojmové (konceptuální) metafory potřeba odlišovat **metaforické vyjádření** (srov. výše příklady v závorkách).

¹⁹ Specifický způsob formulace (X je Y) i zápisu (verzálkami) je v knize (a pak i v úzu dalších autorů, kteří se metaforou v kognitivním rámci zabývají) vyhrazen právě pro pojmovou metaforu. – Překladatel upozorňuje na problematičnost jednoznačného překladu klíčového výrazu *argument* pro bohatství významů, které vyjadřuje („argument“, „argumentace“, „spor“, „hádká“, „polemika“, „debata“, „diskuse“ aj.)

²⁰ Metaforickou konceptualizací emoce spojené s pojmem ANGER (zlost, vztek, hněv) v americké angličtině se v samostatné části knihy zabývá v případové studii G. Lakoff (2006: 367).

Obvyklým příkladem, který můžeme aplikovat i na češtinu, je metaforická konceptualizace hněvu, již zapisujeme jako HNĚV JE ZAHŘÍVANÁ KAPALINA V NÁDOBĚ (pojmové metafory se podle zavedeného úzu zapisují verzálkami). K formulaci této metafory dospějeme na základě metaforických vyjádření nalezených ve zkoumaném materiálu: v běžné češtině (jak můžeme verifikovat ve slovnících) se vyskytují frazémy typu *v žilách mu vřela krev, všechno se v něm vařilo* aj., slovesné výrazy *pěnit, bublat, vybuchnout* vyjadřují v přeneseném významu projevy zlosti, podobně jako mluvíme o *výbuchu* či *explozi* hněvu. Výraz *uztek* je etymologicky spojen se *vztékáním*, tj. prudkým pohybem kapaliny směrem vzhůru (*potokové vzteklí*). (Šíře o konceptualizaci hněvu v češtině srov. Bednaříková, 2003, tam i odkazy na další literaturu.)

3.3 Různé konceptualizace jedné cílové oblasti

V metafoře tedy vstupují do souvislosti dvě pojmové oblasti: v tomto případě 1/ fyzikální proces zahřívání kapaliny (v nádobě) a 2/ emoce zvaná hněv, zlost či vztek v lidském prožitku. Kognitivní efekt metafory spočívá v tom, že jednu pojmovou oblast (HNĚV) chápeme, prožíváme a mluvíme o ní z hlediska pojmové oblasti jiné (se kterou máme přímou smyslovou zkušenost): je jí proces ZAHŘÍVÁNÍ KAPALINY V NÁDOBĚ. Hněv se však může konceptualizovat i jinak, např. v intencích metafor HNĚV JE OHEŇ, HNĚV JE NEMOC, HNĚV JE ŠÍLENSTVÍ, HNĚV JE PROTIVNÍK V BOJI nebo HNĚV JE NEBEZPEČNÉ ZVÍŘE (každá z nich je i v češtině doložitelná řadou metaforických vyjádření).²¹

Jak je patrné, metafora vždy některé aspekty daného jevu vyzvedává, zatímco jiné odsouvá a ignoruje. Toho je možné dobře využít s ohledem na záměr komunikace, nejen v uměleckém textu, ale např. i s ohledem na pochopitelnost výkladu ve vyučování (srov. Pacovská, 2012) nebo ve vědě či její popularizaci (Zawislawska, 2003, 2010), ale na druhé straně i zneužít, např. ideologicky či v rámci manipulace vůbec (kromě četných Lakoffových textů o politice srov. např. Chrz, 1999).

²¹ Hněv (tak jako ostatně i další emoce) je však také často konceptualizován i metonymicky, např. ZRUDNUTÍ JE HNĚV, PRUDKÝ POHYB JE HNĚV, KŘÍK JE HNĚV, srov. dále.

3. 4 Proces mapování

Podstatou konceptuální (pojmové) metafory je kognitivní proces, který probíhá mezi **oblastí zdrojovou** (*source domain*) a **oblastí cílovou** (*target domain*) a nazývá se **mapování** (*mapping*).

Mapování má strukturu, již tvoří řada korespondencí mezi aspekty obou oblastí:

oblast cílová	↔	oblast zdrojová
hněv.....		zahřívání kapaliny v uzavřené nádobě
intenzita hněvu.....		míra zahřátí kapaliny
vnitřní napětí při hněvu		tlak v nádobě, rostoucí při zvyšování teploty
ztráta kontroly („vybuchnutí“).....		výbuch, exploze

3.5 Typy metafor:

a/ Metafora ontologická

Abstrakta jsou konceptualizována jako konkréta, zejména **počítatelná** (*mít/ hledat/ najít/ dát/ dostat... štěstí, slávu, lásku, pravou moudrost, smysl; křehká psychika, ta zpráva ho zasáhla, zlomilo ho to*). Lakoff a Johnson sem řadí též **metafory nádob a náplní**, ať už s důrazem na „nádobovitost“ konceptualizovaných jevů, anebo na jejich látkovou povahu (ve vyjádření *slova plná smutku* se uplatňuje metafora SLOVA JSOU NÁDOBY a metafora SMUTEK JE LÁTKOVÁ SUBSTANCE). Typem ontologické metafory (tedy takové, v jejímž rámci se proměňuje ontologie, resp. způsob či poloha existence konceptualizovaného pojmu) je také **personifikace** (*zmocnil se ho hněv*, srov. též níže příklady z poezie Jana Skácela).

b/ Metafora orientační

Zdrojové oblasti jsou tvořeny nejčastěji některou z opozic daných tělesně-prostorovou orientací těla (nahore – dole, vpředu – vzadu, vpravo – vlevo aj.). Lakoff a Johnson uvádějí jako příklad opozici NAHOŘE (+) – DOLE (-), která je zdrojem mnoha cílových oblastí, spojených s emocionálním stavem, kvantitou, společenským statutem apod., např. ŠTĚSTÍ JE NAHOŘE, SMUTEK JE DOLE; VĚDOMÍ JE NAHOŘE, NEVĚDOMÍ JE DOLE; VÍC JE NAHOŘE, MÉNĚ JE DOLE (*být na*

vrcholu štěstí, být vzhůru, horních deset tisíc, zvýšení počtu, pokles hodnoty, podrobně Lakoff – Johnson, 2002: 26 n.).

c/ Metafora strukturní

V případě strukturní metafory jde o takovou konceptualizaci, při níž se využívá řady korespondencí mezi oblastí zdrojovou a cílovou (viz 3.4 – HNĚV JE ZAHŘÍVANÁ KAPALINA V NÁDOBĚ, SPOR / ARGUMENTACE JE VÁLKA apod.).

3.5.1 SUBSTANCE a metafory ontologické

Ontologické metafory, realizované prostřednictvím substantiv (neboť se v jejich zdrojových oblastech uplatňují substance), lze ukázat na příkladu několika básní Jana Skácela, v nichž jsou konceptualizovány různé polohy smutku. Smutek je v nich pojat v těchto čtyřech modifikacích: jako

- A. **věc**, počítatelný předmět
- B. **látka, materiál, náplň nádoby**
- C. **nádoba**, „jáma“
- D. **bytost** – personifikace

Jako **substance počítatelná**, tj. pevnými tvary ohraničený objekt nebo objekty, se smutek konceptualizuje výrazně např. v básni s příznačným názvem *Smutky*: počítatelnost je tu evokována velmi konkrétně, probírá se postupně v magické trojnosti „první“, „druhý“ a „třetí“ smutek; všechny z nich souvisí se smrtí (srov. též ontologickou metaforu spojenou s úzkostí):

Smutky

*Tři velké smutky jsou na tomto světě
Tři smutky veliké a nikdo neví
Jak se těm velkým smutkům vyhnout*

*Ten první smutek Nevím kde zemřu
Ten druhý smutek Nevím kdy to bude
A poslední Nevím kde se na onom světě octnu*

*Tak jsem to slyšel v písni Nechme tak
Nechme jak zpívá píseň Dokažme
Vzít za úzkost jak za kliku a vejít
(Jan Skácel, Metličky. Dílo J. S. I, Brno, Blok: 221)*

Abstraktní fenomén, jako je emoce, cit, pocit, může být ztvárněn (konvenčně i „básnický“) jako látková substance, tj. látka či materiál, resp. hmota (jako je písek, sníh, dřevo, kámen), nejčastěji má však v případě emocí povahu kapaliny – v níž lze být *pohroužen* (jako do vody), může to být něco *hlubokého* (splývá s variantou náplně a nádoby), v čem se člověk *topí, tone*, čím může být *zaplaven* apod. – nebo naopak co může mít „v sobě“ jako náplň (*být naplněn smutkem*). V básnické konceptualizaci to ovšem může být také specifická hmota, ve své kvantitě využitelná jako „stavební materiál“ (srov. pak i konotace „hmotitosti“, tíže – „zdvíhat“, bydlení v domě vystavěném „ze smutku“):

*je tolik smutku lze ho zdvíhat
na břehu moře vystavět
si z něho dům a neotvírat
kambalám dveře tři sta let*

(Jan Skácel, Chyba broskví, 59, Dílo J. S., II, Brno, Blok: 116)

V rámci ontologických metafor se uplatňuje i **metafora nádoby**, resp. ohraničeného prostoru, např. jámy, do které člověk *padá* (srov. např. *upadnout do deprese* nebo naopak *vyhrabat se z toho*, tj. z těžké situace). Zde figuruje přímo „past“ (etymologicky vychází výraz *past* ze slovesa *padat*, původně prý „jáma, do níž má spadnout lovená zvěř“, viz J. Rejzek, *Český etymologický slovník*, 2001).

*v příkopech u cest bez dechu spí trávy
pták tíkl ze sna něco se mu zdá
nad střechou kůlny luna mraky dáví
smutek je past a padám do ní já*

(Jan Skácel, II, Oříšky pro černého papouška, 63. Dílo J. S., II, Brno, Blok: 170)

Posledním typem ontologické konceptualizace smutku je **personifikace**. Může být vyjádřena apelativně, obecným jménem, ale i propriálně, jménem vlastním (srov. např. Skácelovu báseň *Vítr jménem Jaromír*, I, *Co zbylo z anděla*: 65). V následující básni vystupuje bytost *smuténka*; mimo titul není výraz psán s velkým písmenem, a i to nese specifický význam: nejde o vlastní jméno, odlišující a určující zcela jedinečnou bytost, ale o apelativum. *Smuténka* je tedy „druh bytosti“, která má zvláštní modus existence, podobný lidskému, je s ní spojeno zvláštní chování, činnosti, specifické atributy, okolnosti působení (srov. i další básně o smuténce: srov. Skácel, I: 182 a 242).

Smuténka

*To až se v září stmívá,
už bez sametu, drsně, naholo,
po poli chodí smuténka
a zpívá,*

*smuténka chodí kolem hrud
šedých jak skřivani a zpívá
(je příběh starší nežli já,
než moje smrt,
než smutek ze mne, odpust),*

*zpívá si na poli smuténka
a chodí*

po konopných cestách podzimu.

(Jan Skácel, Smuténka. Dílo J. S., I, Brno, Blok: 179)

(Podrobněji o metaforické konceptualizaci smutku a jiných emocí, zejména na příkladech poezie J. Skácela, srov. Vaňková, 2007b).

3.6 Typické oblasti zdrojové – typické oblasti cílové

V souvislosti s tvrzením, že je náš pojmový systém strukturován metaforicky, nás zákonitě napadají dvě otázky: Existují nějaké základní pojmy, které metaforicky nechápeme? A: jsou konceptuální metafory voleny arbitrárně, náhodně, nebo jsou něčím podmíněny? Odpovědi na druhou otázku je, stručně řečeno, podmíněnost, a to **tělesná a kulturní**, odpovědi na první otázku jsou následující.

Existují určité **typické oblasti zdrojové**, které tvoří základ pojmového systému: jsou – opět – dány naší tělesně-prostorovou a smyslovou zkušeností: je to např. fyzická orientace (nahore – dole), schopnost vnímat objekty a manipulovat s nimi, zkušenost s tím, jak se projevují substance – počítatelné, ale i ty, které mají povahu látky (např. kapaliny), zkušenost s živly (oheň, voda); důležitá je zkušenost s viděním (odlišování světla a tmy), s možností pohybu (zejména pohybu po cestě) a vůbec zkušenost s tělem – vlastním, ale i s tělesností jiných osob (s podobou, projevy a fungováním částí těla, s vegetativními procesy, s životem, narozením a smrtí, nemocí apod.). Mezi časté zdrojové oblasti dále patří např. boj, stavba příbytku, denní a vegetativní cyklus apod.

Typickými oblastmi cílovými jsou naopak ty sféry skutečnosti, s nimiž nemáme přímou tělesnou a smyslovou zkušenost a potřebujeme je metaforicky (resp. též

metonymicky, viz dále) konceptualizovat – čas, myšlení a myšlenky, mezilidské vztahy, emoce, komunikace, kontrola a moc, společenský status, práce, morálka, duchovnost a Bůh.

3.7 Systematičnost metaforické strukturace

Metaforická vyjádření v rovině jazyka nejsou nahodilá, vážou se k různým aspektům daného pojmu systematicky: lze jich tedy využít pro pochopení jeho povahy a struktury (Lakoff – Johnson, 2002: 19). Pod hlavičkou ČAS JSOU PENÍZE je v tomto smyslu charakterizován celý koherentní systém metaforických pojmů a jim odpovídajících výrazů (např. *utrácet, investovat, rozpočítat, stát* – přímá souvislost času s penězi; *využít, zbývat dost, nechat si v záloze* – chápání času jako omezeného zdroje; *mít, dát, ztratit, děkuji za* – usouvztažnění času a cenného zboží). Tato systematičnost umožňuje člověku pochopit pojem komplexně z určitého aspektu (srov. též výše „bitevní“ hledisko sporu/argumentace), zároveň však zakrývá aspekty jiné: ignoruje např. to, že „protivník“ v debatě je člověk, který nám poskytuje svůj čas, tj. cenné zboží, ve snaze o vzájemné porozumění. Metafora tedy umožňuje pochopit danou skutečnost vždy pouze částečně a z jistého hlediska: ostatní „ukrývá“, resp. netematizuje (tamtéž: 22).

Kromě metaforicky strukturovaných pojmů typu ČAS JSOU PENÍZE, TEORIE JSOU BUDOVI AJ. existují též izolované případy metaforických vyjádření. Tak např. *pata/úpatí hory* implikuje metaforu HORA JE ČLOVĚK: ta je v naší kultuře jen okrajová, ale můžeme ji rozšířit běžně i do oblastí, kde se běžně nepoužívá (což mj. dokládá, že potenciaálně existuje): horolezci mluví o *ramenu hory*, horu lze *pokořit*, v komiksu se hory mohou nakreslit jako lidé s vrcholy jakožto hlavami (s vyznačenými částmi obličeje) ap.

3.8 Metafora jako způsob porozumění sobě a světu

Poznání a rozumění se rodí ze zkušenosti vlastní existence ve světě. Reflexe těchto principů (včetně pojmové metafory) může vést ke *kreativnímu porozumění*, pro něž je příznačná (vědomá) **interakce** s prostředím (tamtéž: 250). Ta se pak může uplatnit v pružnější interpersonální komunikaci i v hlubším sebeporozumění. Máme totiž potřebu hledat, co sjednocuje naše vlastní rozmanité životní zkušenosti,

abychom svému životu dodali koherence (tamtéž: 250), a v této souvislosti hledáme *osobní metafory, které dávají našemu životu smysl* (tamtéž: 251).

Druhem metaforicky se realizujícího zkušenostního gestaltu (celkového prožitku, komplexního vztahu ke světu) je mj. i **rituál** (jak osobní, tak sdílený, tedy takový, jehož prostřednictvím se předávají kulturní hodnoty). Metafory samozřejmě ovlivňují i naši **estetickou zkušenost**: *nové metafory jsou s to vytvářet nová porozumění, a tedy i nové skutečnosti. V poezii je jazyk médiem, skrze něž se vytvářejí nové pojmové metafory* (253), nové způsoby strukturace skutečnosti, nově objevené a ukázané koherence. Metaforickými konceptualizacemi je prostoupena **politika** (254), pouze v modu metafory lze chápat pojmy jako SVOBODA, ROVNOST, BEZPEČÍ, EKONOMICKÁ NEZÁVISLOST ap. Ideologické zneužití metafory vede k degradaci člověka, k manipulaci, *k vykořisťování lidí skrze metaforu* (srov. metaforu PRÁCE JE PŘIROZENÝ ZDROJ PROSTŘEDKŮ tamtéž), k realizaci takové či jiné mezinárodní politiky apod. (Lakoff např. píše v souvislosti s válkami v Perském zálivu *o metaforách, které zabíjejí*).

Díky zkušenostně založenému zkoumání metafory lze spatřit z odstupu meze „pravd“ jednoho jazyka a jedné kultury. *Dívat se za metafory je ovšem možné pouze s pomocí jiných metafor* (257). Schopnost postihnout zkušenost prostřednictvím metafor je jako *jakýsi náš smysl, jako zrak nebo hmat nebo sluch*, poskytující možnost, jak vnímat a používat převážnou většinu světa.

V Lakoffově a Johnsonově knize o metaforách je předznamenáno bádání o specifikách metaforické konceptualizace v různých oblastech lidské zkušenosti a činnosti (politika, morálka), která se pak stala tématy dalších prací Lakoffových, Johnsonových i jejich kolegů a četných pokračovatelů (viz dále).

3.9 Metonymie

Metonymie je kognitivní proces, v němž jedna pojmová entita, **vehikulum** (prostředek, nosič, *vehiculum*) umožňuje přístup k jiné konceptuální entitě, **cíli** (*target*), a to v rámci téhož kognitivního modelu.

(Radden – Kövecses, cit. podle Panther – Thornburg, 2007)

Princ: Králi, splnil jsem svůj slib. V tomto pytli je sedm hlav draka.

Král: I já jsem splnil svůj slib. V tomto pytli je ruka a srdce princezny.

(Anekdota rozšiřovaná mezi dětmi)

3.9.1 V souvislosti s metaforou pojednávají Lakoff a Johnson už ve své první knize i o metonymii; též ona představuje v organizaci naší zkušenosti se světem významný kategorizační činitel. Poté, co byla pozornost kognitivní lingvistiky dlouho soustředěna na metaforu, si současné bádání všimá skutečnosti, že metonymie je nejméně tak důležitá jako ona a že se v lidské kognici oba procesy prostupují a vzájemně doplňují (komplexně o tom Barcelona, ed., 2003).

Podobně jako metafora se tedy i metonymie chápe jako specifický kognitivní proces. Zatímco základní funkcí metafory je porozumění jedné věci (oblasti) z hlediska věci (oblasti) jiné, metonymie je primárně prostředkem **reference**. Jedna věc má zastupovat druhou (která je s ní v nějakém vztahu), ale současně má díky povaze zvoleného zástupce (aspektu) zprostředkovat přesnější pochopení kontextu.

V případě specifického typu metonymie ČÁST ZA CELEK (synekdochy) se pro zastoupení celku nabízí mnoho částí; záměrný výběr právě jedné z nich určuje, ke kterému aspektu konceptualizované skutečnosti chceme poukázat. Potřebujeme-li pro projekt *mladé bystré mozky*, je zřejmé, že nám jde o mladé lidi, kteří jsou inteligentní (s mozkiem je spjata inteligence), řekneme-li, že *je tu každá ruka dobrá*, poukážeme k práci (nejspíše manuální); vyjádření *vidím tu nové tváře* se vztahuje k tradiční, kulturně ukotvené metonymii TVÁŘ ZA ČLOVĚKA (srov. portrét jako základní informace o tom, „jak člověk vypadá“: tvář, nikoli např. ruka, viz Lakoff – Johnson, 2002: 51).

Řekne-li číšník v aktuální situaci *kuře na paprice chce platit*, užívá referenčního výrazu *kuře na paprice* pro hosta, který si kuře objednal, neboť právě tato charakteristika je v daném kontextu nejpodstatnější. V nemocnici může být též člověk – jakožto pacient – označen jako *žlučník z pětky*, v pěveckém sboru jako jeden z *tenorů* a ve fotbalovém týmu jako *levé křídlo*.

I metonymické pojmy jsou součástí naší běžné kognitivní výbavy. Vycházejí z fyzických nebo kauzálních asociací, které se nám vynořují zcela přirozeně. I metonymie strukturují naši zkušenost, jsou **kulturně zakotvené** a podobně jako metafory **nejsou nahodilé, ale fungují systematicky**: ČÁST ZA CELEK (*živl jsem pět krků*), VÝROBCE ZA VÝROBEK (*kolega má forda*), AUTOR ZA DÍLO

(*galerie koupila nového Malicha*), POUŽÍVANÝ PŘEDMĚT ZA UŽIVATELE (*máme dnes málo smyčců, tramvaj na mě nepočkala*), MÍSTO ZA INSTITUCI (*Hrad se ještě nevyjádřil*), ŘÍDÍCÍ ZA ŘÍZENÉHO (*Hitler byl nakonec poražen*), MÍSTO ZA UDÁLOST (*hokejisté dodnes vzpomínají na Nagano*) aj. (srov. Lakoff – Johnson, 2002).

3.9.2 Srovnání procesů metaforizace a metonymizace

Pojmová / konceptuální METAFORA:

= porozumění **něčemu jako něčemu jinému** na základě nalezení **podobnosti** mezi danými **dvěma** oblastmi HNĚV ↔ HORKÁ KAPALINA V NÁDOBĚ: *vřít hněvem, vařila se v něm krev, dosahovat pomalu bodu varu, vybuchnout*

X

Pojmová / konceptuální METONYMIE:

= **poukázání** k určité pojmové oblasti („cíl“) prostřednictvím **jedné její (v dané souvislosti významné) části, součásti, detailu, aspektu**; ten tvoří referenční bod („nosič“): HNĚV ← ZRUDNUTÍ (*zrudl jako krocan, zbrunátněl*)

Metafora tedy představuje mapování **mezi dvěma kognitivními doménami**: jednou doménou je např. horká kapalina, druhou doménou hněv. Metonymie naproti tomu uskutečňuje mapování **v rámci jedné kognitivní domény**: zrudnutí („nosič“) je **symptomem**, tedy součástí celé komplexně chápané situace hněvu, jeho prožitku a projevů. V souvislosti s hněvem je tento symptom vysunut do popředí, aby k hněvu specificky **poukázal**.

3.9.3 Metaforické a metonymické extenze lexikálního významu

Prostřednictvím metafor a metonymie se uskutečňují významové extenze, tj. tradičně lexikologicky řečeno se na jejich principu rozšiřuje **význam slov**. Povšimněme si například významové charakteristiky podané v následujících slovníkových heslech, vztahujícími se k lexémům *jazyk* a *zlato*.²² Pokusme se určit, které významové polohy vznikly metonymickým a které metaforickým rozšířením základního významu a na jakém základě.

jazyk 1. svalnatý pohyblivý orgán v dutině ústní (u zvířat v tlamě, zobáku apod.), orgán chuti, řeči: *vypláznout jazyk (...), uzený jazyk s polskou omáčkou*, **2.** co se

²² Hesla byla převzata ze SSJČ.

podobá (úzkým dlouhým tvarem) jazyku: *žluté jazyky ohně, jazyk u boty (...)*, **3.** soustava vyjadřovacích a sdělovacích (znakových) prostředků vlastní urč. společnosti: *národní, mateřský, český, anglický, přirozený, umělý j.*, **4.** jeho dílčí útvar, podoba, mluva, řeč: *hovorový, mluvený, odborný, j., j. J. Nerudy*

Pojem označený somatismem *jazyk* v sobě integruje několik podstatných charakteristik denotátu; je to popsitelné na základě tzv. pojmových **profilů**; ty jsou centry **konotací** (viz dále) a mj. jsou od nich odvozeny další významy uvedené ve slovníkovém hesle. Profilem „vzhled“ je motivován 2. význam, konstituující se na základě tvarové podobnosti – jde tedy o **metaforu** (*jazyky ohně, jazyk u boty*). V intencích profilu „funkce“ pak vznikají významy 3., 4., tentokrát **metonymicky**, jsou totiž odvozeny na základě věcné souvislosti: *jazyk je orgán řeči (mateřský jazyk, hovorový jazyk)*.²³

zlato 1. lesklý, jasně žlutý kovový prvek, zn. Au: *ryzí zlato, těžba zlata*, **2.** výrobek ze zlata: *rodinné zlato*, **3.** co připomíná zlato (hodnotou, barvou aj.): *má zlato v hrdle, obilí jako zlato*, **4.** měkký sýr sytě žluté barvy, **5.** expr. dobrá, ušlechtilá, drahá osoba: *ty moje zlato, tatínek je hotové zlato*

Kov zvaný *zlato* je žlutý – na tomto základě je odvozen význam 4., příp. i 3 – a také drahý, ušlechtilý – odtud významy 3 a 5, všechny **metaforické** (odvozené na základě podobnosti). Ze zlata bývají vyrobeny např. šperky – odtud **metonymie** typu *rodinné zlato* (význam 2).²⁴

3.9.4 Metafora a metonymie v gramatice

3.9.4.1 Laura Janda charakterizuje význam (ať už lexikální nebo gramatický) jako sílu či energii, která *pohání motor jazyka* – a motivuje vznik veškerých podstatných jazykových jevů. Jazyk funguje na základě **polysémie**. Podobně jako je tomu u lexikálních jednotek (viz výše), také gramatická kategorie (nebo konstrukce) představuje **polysémickou síť vzájemně souvisejících významů, která se rozšiřuje prostřednictvím metafor a metonymie**. To lze ukázat např. na významech nesených pády.

²³ O pojmových profilech spojených s částmi těla srov. Vaňková, 2012b.

²⁴ Toto metonymicky motivované sousloví však může být užito i v metaforické extenzi, pak se jedná o tzv. metaftonymii (srov. zde 3.10): *důchodkyně byla okradena o rodinné zlato, pro pár korun dávají lidé do zastavárny rodinné zlato X recepty mého dědy jsou rodinné zlato, rozprodáním lesů bychom přišli o rodinné zlato, seriál Rodinné zlato představí české památky UNESCO*.

Např. český dativ v základním významu označuje **příjemce** (s modelovým, resp. prototypovým (viz dále) významem „dávát, poskytovat něco **někomu**“) a ovšem i opozitně „proživatele ztráty“ („brát, odnímat něco **někomu**“). S tím pak souvisí i dávání či odnímání v metaforických a metonymických extenzích:²⁵ *dát možnost, dát slovo, darovat, poskytnout, půjčit, poslat, přispět, obětovat, vrátit, vzít, sebrat, ukrást, odcizit, odejmout; koupit (si, komu), pořídit (si, komu), ušít, postavit, vyrobit, uvařit (si/ komu), odeprít (si/ komu); gratulovat, říci, povědět, vynadat, volat (= telefonovat)* atd.

Významové souvislosti jsou patrné i u dalších modifikací, resp. extenzí dativního významu, které mají podobu **proživatele a konkurenta**.

V dativu bývá označení **proživatele**: jde o děje znamenající buď jeho **prospěch** (*hodit se, prospět, lahodit, líbit se* – též slovesa se zvrtným dativním prospěchovým *si* – *užít si, pospat si, zaježdit si, oddechnout si, odskočit si, umýt si hlavu, ostrážat si/ dítěti vlasy*), anebo naopak **škodu** či **neprospěch** (*mstít se, překážet, vadit, nafackovat*). Ve významu se často uplatňuje emocionální vztah k ději, exponuje se libost či nelibost, vztah k tělesnosti, péči, hygieně, pohodlí nebo k různým emocionálním stavům, k věku apod.: *Občas se nám to stane. Pustila jsem dceru na hory, a ona ti si mi tam zlomila nohu. Je mi to jedno. Je mi špatně. Je mi zima. Je mi smutno. Je mi dvacet pět.*

Dativem je označen i **konkurent**: slovesa s ním spojená (ale i adjektiva nebo předložky s dativní vazbou) vyjadřují často děje znamenající **vyrovnanou sílu** (*čelit, odolat, podobat se, vyrovnat se, vzdorovat, protivný, proti, vstříc*) nebo **ovládání či poddanost** (*důvěřovat, otročit, být poddaný, podrobit se, sloužit, pokořit se, věřit, věrný, kvůli, vůči*), a konečně i **podléhání nebo přesilu** (*dominovat, učarovat, vévodit, vládnout, imponovat*). (Srov. Janda, 2002, Janda – Clancy, 2006, v recenzi s ohledem na využití při výuce neslyšících srov. Macurová, 2007.)

3.9.4.2 Metonymie se specificky uplatňuje mj. i při **tvorech slov**. Znamená to, že utvořené výrazy jsou motivovány jedním relevantním znakem denotátu, buď

²⁵ Metafora a metonymie je mnohdy těžko odlišitelná, někdy se oba procesy prolínají (viz 3.10).

nápadným, nebo v určité situaci profilovaným, exponovaným (srov. Janda, 2010). Ten pak zastupuje daný pojem jako celek.

Např. ve výrazu *skleník* je metonymicky profilován **materiál**, z něžž je označená věc vyrobena. Mohl by být zvolen i jiný element z hlediska věci důležitý (exponován jiný profil), např. funkce či podstatná okolnost místní, časová, účelová apod.– tak jako je tomu ve výrazech označujících skleník v jiných jazycích (exponuje se ne sklo, ale teplo, rostliny aj.): srov. jinou motivaci než vyrobenost ze skla v agl. *greenhouse* nebo *hothouse*, něm. *Gewächshaus*, rus. *teplica*, lat. *conservatorium*, fr. *effet de serre*, it. *serra*, šp. *invernadero*, esperantsky *forcejo*.

Nemoc zvaná *žloutenka* je metonymicky označena podle jednoho nápadného příznaku, přestože způsobů, jak ji pojmenovat, by se jistě nabízelo víc (jde o nemoc jater, mohla by to být např. *jaternice*, tento výraz však označuje něco jiného).

Srov. další příklady z češtiny (většinou převzaté ze studie Janda, 2010):

Břicháč: člověk, který má velké BŘICHO

Květináč: nádoba, která je určena na KVĚTINY

Červenka: nemoc, jejímž příznakem je ČERVENÁ barva; ptáček, který má na voleti ČERVENÉ peří

Učitel: člověk, který vykonává činnost charakterizovanou jako UČIT

Cestující: člověk, který aktuálně nebo potenciálně CESTUJE

3.9.5 Metonymie v procesu osvojování řeči

S metonymickou konceptualizací se setkáváme v raných stádiích **osvojování řeči**: při komunikaci s dětmi (a následně pak i v komunikační aktivitě dětí) se často vybírá pro označení věci namísto standardního výrazu pouze jeden rys denotátu, velmi často spojený s jeho zvukovým projevem: vlak („mašinka“) je tak charakterizován citoslovcem š-š, různá zvířata prostřednictvím charakteristických citoslovcí jako *haf*, *bú* (jazyková imitace zvuku, který pes nebo kráva vydává), *čiči*, *pipi* (vábicí citoslovce zastupující kočku nebo slepici; odtud pak i deriváty *čičinka* nebo *pipinka*). Na otázku „Co to je?“ pak dítě odpovídá příslušným citoslovcem, např. š-š, a to pak často používá i spontánně, když spatří obrázek vlaku (podrobněji srov. Panther – Thornburg, 2007).

3.9.6 Jména a přezdívky

S metonymií a metaforou je spojena také (původní) motivace vlastních jmen. V některých společenských skupinách, třeba mezi skauty, trampy, vodáky anebo ve

školním prostředí dosud vznikají a žijí přezdívky, tedy neoficiální jména, která mají nejen identifikační, ale i charakterizační funkci. Jsou často tvořena na základě metafory (*Jestráb, Tarzan, Čáp, Kamzík*) nebo metonymie, tedy na základě charakteristického atributu, povahového rysu nebo příhody, která je s pojmenovanou osobou spojena (*Brejcloun, Básník*).²⁶

V běžném povědomí (zejména na základě literatury a filmů) jsou podobně vznikající indiánská jména, která byla udělována až poté, co si je nositel zasloužil nějakou výraznou vlastností či skutkem. Indiánských jmen se někdy využívá v uměleckých textech s estetickým, často komickým efektem. V autobiografické prvotině *Indiánský běh* užívá takovýchto jmen pro postavy členů hrdinčiny rodiny Tereza Boučková. Klíč k dešifraci a interpretaci jmen Alfa, Indián, Paprsek a Luna je nabídnut hned v úvodu prózy:

... Nechtělo se mi z teploučkého břicha a bylo mi úplně jedno, že Alfa chce stihnout premiéru. Poprvé jsem se rozplakala právě onoho dne a bylo nad čím.

Radost jsem nepřinesla. Znáte ten vtíp?

Indián má tři děti. První, syn, se jmenuje Sluneční Paprsek, druhá, dcera, Bílá Luna.

A jakpak se jmenuje to třetí?

Prasklá Guma.

(Tereza Boučková, *Indiánský běh*. Praha: Grafoprint, 1991: 9)

Jiným textem, kde se metonymicky či metaforicky utvořená jména s aktualizačním účinkem užívají, je Cimrmanova divadelní hra *Afrika*, resp. *Africký seminář*, který jí předchází. Je v něm řeč o Cimrmanově „exotickém dramatu“ *Opeřený had*, kde vystupují např. indiáni *Seskočil z rudé skály a vyrazil si dech* nebo *Kouřil dýmku míru, ačkoli nebyl v radě starších* či indiánské dívky *Tančila jako blázen až do bílého rána* nebo *Nerada se myje*. Jde o typická jména metonymická, spojená s charakteristickou událostí ze života pojmenované osoby, s jejím vzhledem, chováním či osobnostními rysy, podobně jako je tomu u parodického jména *Prasklá Guma* z vtípu Terezy Boučkové. Jména *Sluneční Paprsek* a *Bílá Luna* jsou naproti tomu zřejmě metaforická.

²⁶ Srov. např. tuto metonymickou přezdívku: *Už je to pěkných pár let, co jsem chodil na vandry s kloboukem, na kterým byl liščí ocas. Kamarádi si mě kvůli tomu dobírali a právě díky tomu liščímu ocasu mi začali říkat Lišák.* Nebo – s přechodem metonymie k metafoře – srov. dále: *Jednoho památného víkendu jsem byla s kamarády na rybách a na břehu řeky jsem našla zlomený květ kopretiny. Zvedla jsem jej a dala si ho za ucho. Kamarádi prohlásili, že vypadám jako víla Amálka, a už mi to zůstalo.* (Povšimněme si též drobných příběhů, z nichž přezdívky vyrůstají, a srov. též důraz kognitivistů na příběh a „literárnost myslí“ dále v kap. 4. a 5.)

Údaje k vzniku přezdívek srov. na: <http://strelak.jinak.cz/stranky/prezdivky/prezdivky01.htm>

3.9.7 Metafora v gestech

Bylo prokázáno, že pojmová metafora se výrazně realizuje i v gestech doprovázejících mluvený projev. Fakt, že tu paralelně existují určité soubory metafor, které se používají zároveň v modu řečovém i gestickém, je doplněn důkazy, že lze jejich povahu vyložit na základě představových schémat.

Alan Cienki (1998b) zkoumal v tomto ohledu gestikulaci spojenou s postojem k morálnímu a nemorálnímu jednání. Natáčel rozhovory, v nichž univerzitní studenti mluvili na téma podvádění při testech a zkouškách. Při hovoru o morálním chování směřovala gesta nahoru, při nemorálním naopak dolů. K morálnímu a nemorálnímu jednání se výrazně vztahuje i další metafora, která se uplatňuje v jazyce i v gestech: je to ta založená na opozici ROVNÝ – KŘIVÝ (k její povaze obecně srov. Cienki, 1998a).

Eve Sweetser (1998) prokázala, že se v gestech uplatňuje metafora ontologická a strukturní. Při vypočítávání důležitých myšlenek („za prvé, za druhé...“) postupně zvedáme prsty, z nichž každý zastupuje jeden zmiňovaný jev. I další gesta vyjadřují tuto metaforu, charakterizovanou jako MYŠLENKY JSOU PŘEDMĚTY, která se často vyskytuje v těsné souvislosti s metaforou KOMUNIKACE JE VÝMĚNA PŘEDMĚTŮ (obě ruce mířící od mluvčího směrem k adresátovi, nebo naopak pohybující se od adresáta k vlastnímu tělu). Gestické vyjádření s významem „a tak dále“ (několik pohybů pravou rukou směrem od těla) realizuje metaforu MYŠLENÍ JE POHYB PROSTOREM. (Podrobněji k novějším výzkumům metafory v gestech srov. Cienki – Müller, eds., 2008.)

3.10 Interakce mezi metaforou a metonymií. Metaftonymie

Je stále patrnější, že většina, nebo aspoň velké množství metafor vzniká na základě metonymických procesů (srov. několik příspěvků in Barcelona, 2003, ed.). V souvislosti s některými (poměrně častými) případy interakce mezi metonymií a metaforou zavedl Louis Goossens pro jevy utvořené součinností obou těchto procesů termín **metaftonymie** (srov. Goossens, 1990).

Jako příklad jednoho typu metonymie (Goossens rozlišuje typy čtyři) lze uvést nizozemský výraz označující plešatého člověka *badmuts*; jde o složeninu s doslovným

významem „koupací čepice“. Primárně máme co dělat s **metonymií**: člověk je označen výrazem vztaženým k jeho pokrývce hlavy (typ ČÁST ZA CELEK, resp. synekdocha, srov. 3.7.1, tzn. „koupací čepice je člověk v koupací čepici“). Tato metonymie má však ve svých základech **metaforu**: neboť plešatý člověk vypadá, jako by měl na hlavě koupací čepici (podle Panter – Thornburg, 2007).

Z českých příkladů uveďme označení chytrého člověka jako *bedny* (*To je bedna!*). *Bedna* je příznakové synonymum k běžnému výrazu *hlava*. Bylo utvořeno na základě **metafory**, která vychází z běžného chápání hlavy jako nádoby na myšlenky, vědomosti, paměť, inteligenci apod. Označení chytrého člověka jako *hlavy* nebo *hlavičky* je **metonymické** (ČÁST ZA CELEK), pokud je však *hlava* nahrazena metaforickým synonymem *bedna*, jde o **metaftonymii**.

3.11 Analogie metafory a metonymie na neuronální rovině

Je namístě zmínit, že metaforické a metonymické procesy mají patrně analogie na úrovni neuronových sítí, a že je tedy zřejmě možné potvrdit schopnost imaginativního myšlení jako biologicky ukotvenou. Laura Janda např. uvádí, že *koordinace očí a rukou je založena na přenosu vektorů úhlů očí na vektory svalových stahů* – čili že se informace z jedné domény (pozice očí) analogicky přenáší na doménu jinou (pozice svalů): tento proces nápadně připomíná **metaforu**. Naše vizuální vnímání se za běžných okolností soustřeďuje (jak bylo zjištěno počítačovou simulací sítnicových buněk) pouze na určité informace z okolí: na to, co se pohybuje, na obrysy předmětů apod. – a obraz celku pak konstruuje na jejich základě; tyto procesy mají povahu **metonymie** (srov. Janda, 2004: 27 aj.).²⁷

Podle výzkumů, jimž se v poslední době věnuje mj. i G. Lakoff, existují mezi konstrukty kognitivní lingvistiky a povahou neuronových sítí překvapivé souvislosti. Tyto skutečnosti pozoruhodně rozšiřují poznatky o metafoře a metonymii; základ

²⁷ Alespoň letmo je na tomto místě třeba připomenout stať Romana Jakobsona *Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch*, v níž autor už v r. 1956 ukazuje zásadní roli metafory a metonymie v jazyce a usouvztahuje tyto fenomény (jakožto „aspekty jazyka“) s nejhlubšími mechanismy fungování lidské kognice (srov. Jakobson 1995): specifické poruchy na neuronální úrovni se podle něho projevují buď v neschopnosti dostat metaforickým, nebo metonymickým procesům. (Není to jediná pronikavá myšlenka, jíž Jakobson předjal vývoj lingvistiky ke kognitivnímu obratu.)

metaforičnosti a metonymičnosti v lidské fyziologické výbavě a tělesné zkušenosti se potvrzuje stále jasněji.

Literatura k dalšímu studiu:

- BARCELONA, Antonio (ed.) (2003): *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- GOOSSENS, Louis (1990): Metaphtonymy. The interaction of metaphor and metonymy in linguistic action. *Cognitive Linguistics*, 1 (4), s. 323 – 340.
- JANDA, Laura (2002): Sémantika pádů v češtině. In: Krausová, A. – Slezáková, M. – Svobodová, Z. (eds.): *Setkání s češtinou*. Praha 2002.
- JANDA, Laura (2004): Kognitivní lingvistika. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Ed. L. Saicová Římalová. Praha 2004, s. 9 – 58.
- JANDA, Laura – CLANCY, Stephen J. (2006): *The Case Book for Czech, a coherent description of all the uses of all the cases with examples for linguists and learners*. Bloomington: Slavica.
- JANDA, Laura (2010): The role of metonymy in Czech word-formation. *Slovo a slovesnost*, 71, č. 4, s. 260 – 274.
- LAKOFF, G. – Johnson, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno 2002.
- MAJEROVÁ, Radka (2011): Pojmová metafora v porozumění a produkci lidí s vývojovou anartrií. *SALI*, 2, s. 23 – 35.
- ORTONY, Andrew (ed.) (1993): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PACOVSKÁ, Jasňa (2012): *K hlubinám študákovy duše. Didaktika mateřského jazyka v kognitivní perspektivě*. Praha: nakladatelství Karolinum.
- PANTER, Klaus-Uwe – THORNBURG, Linda L. (2007): Metonymy. In: Geererts, D. – Cuykens, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford – New York, s. 254 – 263.
- ŠŮCHOVÁ, Lucie (2009): Konceptualizace myšlení v českém znakovém jazyce. In: Petrů, M., Nagy, M., Faltýnek, D., Plháková, A., Zámečník, L. (eds.): *Struny myslí: Kognice 2007*. Ostrava: Montanex, s. 236–245.
- VANĀKOVÁ, Irena (2007b): „Bývá nám ticho jako dětem zima.“ Ke konceptualizaci emocionálních stavů v češtině (a u Jana Skácela). In: Petrů et al. (eds.): *Struny myslí: Kognice 2007*. Ostrava: Montanex, s. 326–335.

ZAWISŁAWSKA, Magdalena (2003): *Obraz vesmíru v jazyce vědy. Čeština doma a ve světě*, 1–2, s. 37 – 44.

ZAWISŁAWSKA, Magdalena (2010): „Duch ve stroji“ – obraz organismu v jazyce biologie. In: *Obraz člověka v jazyce*. Eds. Vaňková, I. – Pacovská, J., Praha: FF UK, 81 – 100.

4. Mysl je literární

Zaklepeme-li prstem na hřbet slovníku, změní se velikolepé osamocení významové a přemnohé z těchto slovíček se vztáhne k nějaké souvislosti. Nejčastěji nás vede od slova k slovu (či od slova k příběhu) paměť, zkušenost, zvyk sdružovat pojmy, vzlet, ironie, potřeba reagovat, sklon k literárním tvarům, účelnost, neúčelnost a rozmar. Je tedy jisto, že významy neleží ve svých slovníkových pelíšcích v klidu, ale že směřují k slovesné akci, k soudům a k ději. Krátce: slova mívají epický potenciál a jedno více a druhé méně se jen a jen třese zazníti ve svém příběhu.
(Vladislav Vančura)

4.1 Narativní představivost: příběh a parabola

Poukazují-li Lakoff a Johnson ke kognitivní závažnosti metafory, obrací se Turner ve své knize *Literární mysl* s velmi podobnými premisami k příběhu, projekci a parabole. Odkazuje při tom často právě na Lakoffa a Johnsona a používá jejich pojmosloví: zdrojové a cílové oblasti, projekce představových schémat, tělesná zkušenost; chápání abstrakt jako konkrét nebo osob, přenášení prostorových vztahů do nejrůznějších konceptuálních sfér (čas, duchovní zkušenost aj.). To vše je ovšem dynamizováno, zasazeno do časové posloupnosti a ukázáno v širším kontextu lidské každodennosti. Metafora a metaforičnost se vpojuje do výkladu o zásadní roli **narativní představivosti**. Vychází se z faktu, že ve svém myšlení uspořádáváme soubory věcí, událostí a postav jako **příběhy** a ty pak promítáme (projektujeme) do jiných příběhů; propojením příběhu a jeho promítnutím vzniká **parabola**, vykládaná zde nikoli primárně jako literární žánr, ale jako *jeden z našich nejpronikavějších mentálních procesů sloužících k vytváření významů* (Turner, 2005: 14).

Dobrou ilustrací může být pojednání vycházející z přísloví „Když není kocour doma, mají myši pré.“ Prísloví představuje *zhuštěný, skrytý příběh, který má být vyložen pomocí projekce*. O „cílovém“ příběhu se v přísloví nemluví, jsme si ho však schopni promítnout do velkého množství kontextů: může to být příběh o vedoucím a podřízených, o učiteli a žácích, o nevěře, o dohlížecím výboru a institucích, na něž má

být dohlíženo, ale i o antivirovém programu a počítačových virech. Pokud stojí přísloví mimo kontext, např. ve sbírce přísloví nebo vytažené na papírku jako věštba (třeba v čínské restauraci), lze si ho *promítnout do abstraktního příběhu, který může zahrnout velké množství konkrétních cílových příběhů, a přemítat o možných situacích, na které by se mohl hodit* (tamtéž: 15).

Základní premisou celé knihy je právě v těchto intencích pojatá „literárnost“ myslí v nejširším smyslu slova. Reflexe částí reality jako příběhů a projekce jednoho příběhu do jiného (parabola) jsou podle autora elementární lidskou kognitivní dovedností, základním nástrojem myšlení a rozumění světu: *Normální biologický vývoj vytváří „schopnost příběhu“ v každém dítěti*, píše Turner; všichni jsme schopni vykonávat a rozpoznávat tzv. **malé prostorové příběhy** a projektovat je parabolicky do příběhů jiných. Jako příklady takovýchto příběhů jsou uvedeny tyto: *vítr žene mraky po obloze, dítě hází kamenem, matka nalévá mléko do sklenice, velryba pluje ve vodě* (tamtéž: 24).

Tyto teorie se spojují se zájmem o narativitu, který je v posledních desetiletích nebývalý zdaleka ne jen v okruhu literární vědy. Příběhovost jako základ lidského vztahu ke světu se stává východiskem nejen teorií uměnovědných, ale uplatňuje se i v psychologii a psychoterapii aj. (srov. např. Čermák, 2004, Chrz – Čermák, 2005), s vývojem příběhovosti je spojen vývoj kognitivních schopností již od útlého dětství (Trávníček, 2007 aj.).

4.2 Lidský význam

Jedna z kapitol Turnerovy knihy nese název **Lidský význam** (s. 23). Co to znamená? – Že význam vychází z nejběžnější lidské zkušenosti, vyrůstá z každodenního života a jako takovému je mu potřeba také porozumět. Konstituování významu se opírá např. o to, že už jako děti máme *koncept nádoby, tekutiny, lití, proudění, cesty, pohybu po cestě, respektive výsledek těchto konceptů: malý prostorový příběh, v němž někdo lije tekutinu a ta proudí po určité dráze do nádoby* (tamtéž).

Další příklad: když se díváme na člověka usedajícího na židli, uvědomujeme si *živého činitele vykonávajícího záměrný úkon zahrnující základní lidské kategorie událostí (jako sezení) a předmětů (jako židle)*. Na rozdíl od obrazu, který podává fyzika –

jakožto odvozený modus chápání reality – bere v úvahu činitele, motivy, záměrnost, atd., zkrátka strukturu celé události; jejími základními prvky (tj. prvky příběhu) jsou člověk, sezení a židle. Základní fyzikální danosti a prvky této situace (v rovině subatomárních kvarků, metrické soustavy časoprostoru, integrování od nuly do nekonečna) nejsou naopak nijak spjaty s lidskými měřítky. *Tam, kde fyzika nabízí neproniknutelný, avšak přesný fyzikální popis ve formě vlnové rovnice, tam příběh nabízí Einsteina sedícího na židli.* V tomto rámci rozlišujeme předměty od událostí; některé předměty přiřazujeme do kategorie osob a jiné předměty zařazujeme do kategorie židlí. Rozpoznáváme, že to, co osoba dělá se židlí, náleží do kategorie sezení (tamtéž: 26).

4.3 Mentální prostory a blendy

Překlady *tvorivá smíšení a konceptuální směsice* (Turner, 2005: 83), odkazují k anglickým termínům *blend*, *blending* a k významné, velmi vlivné koncepci kognitivní lingvistiky, jejímž duchovním otcem je spolu s Turnerem zejm. Gilles Fauconnier (srov. Fauconnier – Turner, 2003). Tato koncepce se opírá o pojem **mentální prostory** (*mental spaces*).

Tradičně se koncepty-pojmy chápou jako jakési balíčky významů s nálepkami – např. *svatba, narození, smrt, elektřina, čas, zítra* (tamtéž: 82). Adekvátnější je však jiný přístup – který akcentuje Turner v souvislosti s parabolou: že pojem vzniká dynamicky, v procesu vzájemného propojování dvou či několika **mentálních prostorů**. *Význam není tím, co je uloženo v nádobě konceptu. Je živý a aktivní, dynamický a rozčleněný, vytvořený pro konkrétní účely vědění a jednání. Významy nejsou mentálními předměty omezenými na konceptuální pozice, ale spíše složitými procesy projekce, spojování, vztahů, míšení a sjednocování napříč četnými prostory. Význam je parabolický a literární* (tamtéž: 82, zvýraznila I. V.). Míšení, *blending*, tj. propojování různých mentálních prostorů, je podle Turnera *ústřední činností každodenního myšlení*.

Ne vždy (a vlastně málokdy) probíhá proces konceptualizace tak, že ho můžeme vysvětlit pouze prostřednictvím mapování mezi oblastí zdrojovou a cílovou (viz 3.4 aj.). Prostorů, které propojujeme (projektující je selektivně – podle potřeby – tam či onam), je většinou více, aniž si je všechny uvědomujeme. Jejich prvky na sebe působí zejména na základě metonymických vztahů, využití obvyklé metafory je *částečné, selektivní a transformující* (tamtéž: 117). Jako příklady tvořivých smíšení, resp.

blendů zde autor uvádí (kromě mnoha jiného) **mluvící zvířata** (dodejme, že povahu blendu má antropomorfizace zvířat vůbec).

O mentálních prostorech a procesech mapování mezi nimi mluví také Laura Janda (2004). Třemi základními typy imaginativních procesů mapování jsou **metafora**, **metonymie** a **blend**. Blends vznikají tak jako metafory na základě vztahu mapování mezi dvěma doménami. Obě domény jsou tu však doménami zdrojovými a podílejí se společně na vytvoření třetí, zcela nové domény: dochází k prolnutí dvojí skutečnosti. Poukazuje se např. k blendům na úrovni slovtvorné. Jejich výsledkem je slovo, které poukazuje k vnitřně složitějšímu pojmu, obsahujícímu relevantní prvky obou pojmů původních: *motel* (*motor* + *hotel*), *workaholic* (*work* + *alcoholic*). Nejde tu ovšem jen o slova – tyto výrazy, podobně jako např. výraz *brunch* (*breakfast* + *lunch*), pojmenovávají novou skutečnost, která vznikla zkřížením původních dvou pojmů. Podobný charakter má např. i původně kreativní užití kompozita pro označení nesourodého celku *kočkopes* (kočka + pes) nebo tvořivé aktualizace typu *ovčan* (*ovce* + *občan*), ale i několikaslovné konstrukce jako *prsíčka paní nadlesní* (mísí se kontext kulinární a erotický: dvojí význam výrazu *prsíčka*, a současně typická forma názvu pokrmu) nebo název dobrovolnické organizace *Pomocné tlapky*, která se zabývá výcvikem asistenčních psů: zde se prolínají dvě domény: jednu signalizuje frazém *podat někomu pomocnou ruku* (vztahující se ovšemže k lidem), druhou představuje metonymické označení zvířete prostřednictvím výrazu *tlapka*, který je se somatismem *ruka* souvztažný.

Teorii mentálních prostorů lze s úspěchem uplatnit při interpretaci různých typů textů, mj. i textů uměleckých (v českém kontextu srov. interpretaci povídky Jana Kameníka *Popelčín odkaz* od Zity El-Dunia, 2007, v souvislosti s interpretací biblických textů srov. Procházková 2011).

Fauconnier ukazuje jako příklad mísení mentálních prostorů jedno vícekódové, obrazově-verbální sdělení, které se zde pokusíme reprodukovat. Na fotografii jsou zobrazeny tři zhruba desetileté **děti v uniformách chirurgů na operačním sále**. Stojí nad pacientem se skalpely v rukou a chystají se k operaci. Hodiny na sále ukazují za deset minut dvanáct. Pod obrázkem je nápis *Honza, Katka a Tedy vám budou operovat srdce*.

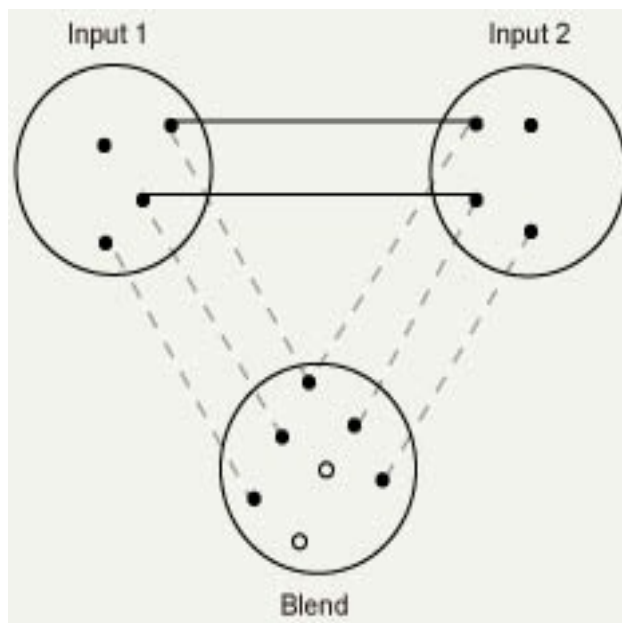
Text upozorňuje na kritickou situaci amerického školství a apeluje na její změnu. Ukazuje, že dnešní děti se jednou stanou dospělými, kteří musí být vzdělaní a kvalifikovaní v důležitých profesích. Na nich bude brzy záviset život každého ze současných dospělých, kteří dnes rozhodují o jejich, a tedy i své budoucnosti.

První doménu představuje dnešní situace, v níž dominují děti a nevyhovující vzdělávací systém, který (stále ještě) může být změněn, jako druhá doména funguje obraz budoucnosti, v němž figurují dnešní děti jako chirurgové operující srdce. Třetí doména – smíšený prostor, blend, splynutí dvou domén původních – je ztvárněna obrázkem dětí se skalpely nad operačním stolem.

Známý je též Turnerův příklad zenového kóanu, v jehož hlavní roli vystupuje **mnich kráčející zrána na vysokou horu**. Večer dospěje až na její vrchol, přespí na něm a ráno se vydá zpět do údolí. Na jeho cestě musí být místo, kde se nacházel včera ve stejný čas jako dnes (jako by se tam setkal sám se sebou „včerejším“). V této představě se opět prolínají dva mentální prostory – mnichova včerejší cesta a mnichova dnešní cesta: třetí prostor tvoří místo, kde se obě tyto cesty – a jeho dnešek s jeho včereškem – setkávají.

Uveďme i příklad z našeho středoevropského, resp. českého kontextu. Jde o fiktivní situaci, kterou prezentuje Karel Kosík v úvodu své stati srovnávající situaci **Josefa K. z Kafkova Procesu a Haškova Švejka**. Tito dva hrdinové se v Kosíkově režii potkají na Karlově mostě – Josefa K. vedou dva muži k místu jeho budoucí popravy a Švejk se nachází podobně mezi dvěma strážníky – a dojde k jejich fiktivní konfrontaci. Jednu doménu představuje příběh Josefa K. (svět ztvárněný Kafkou), druhou příběh Švejkův (svět ztvárněný Haškem). Ve třetí doméně se tyto světy prolnou; Kosík tak dává vzniknout překvapivé interpretaci, díky níž vidíme, že i Haškova výpověď o Švejkovi má hluboce existenciální rozměr a že ztvárňuje absurditu moderního světa a jeho bezvýchodnost v mnohém podobně – a čerpá z týchž postojů a prožitků – jako dílo Franze Kafky.

Následující obrázek znázorňuje konstituování blendu: doménu 1 a doménu 2 (vstupní prostory) a jejich spojení prostřednictvím mapování. Klíčové prvky obou domén splývají a tvoří třetí doménu – blend.

4.4 Gramaticke předchází příběh...

Podle poslední kapitoly Turnerovy *Literární mysl*, která představuje vyvrcholení celé knihy, se to má s jazykem zcela rozdílně, než by předpokládal stoupenec generativní gramatiky. Neplatí, že z vrozených gramatických struktur se buduje jazyk, z jazyka posléze vyprávění, z něho literární vyprávění a odtud teprve že pochází parabola. Naopak: v příběhu, projekci a parabole spočívá sám lidský kognitivní základ a právě z něho se postupně budují významy a jazyk s celým gramatickým systémem. *Gramaticke předchází příběh. Gramaticke předchází projekce. Gramaticke předchází parabola* (tamtéž: 232). Jazyk je „komplexním produktem“ takto charakterizovaných mentálních schopností (jejichž kořenem je parabola), a právě v tomto smyslu je jazyk *dítětem literárního myšlení*.

Doporučená literatura:

TURNER, Mark (2005): *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*. Brno: Host.
FAUCONNIER, Gilles – TURNER, Mark (2003): *The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. Chicago – London: Basic Books.

5. Kognitivní poetika: rekonceptualizace, rekategorizace, konotace

5.1 Metaforické konceptualizace a rekonceptualizace v uměleckém textu

Pokud je „literární“ a „metaforická“ celá naše kognitivita, naše myšlení a chování, morálka, rituály, a konečně i jazyk (srov. Lakoff – Johnson, 2002), vyvstává otázka, v čem je specifická skutečná literatura, poezie a umělecký text, resp. umění vůbec.

Jisté odpovědi přinášejí Lakoff a Turner v knize *More than Cool Reason* (Lakoff – Turner, 1989), jejímž tématem jsou metaforické extenze a rekonceptualizace realizované v uměleckém textu, tedy to, jak metafora jako základ našeho myšlení dokáže expandovat do poloh, s nimiž se setkáváme jakožto recipienti uměleckých děl. Oproti „konvenční metafoře“ má „poetická metafora“ zvláštní působivost, třebaže jsou obě založeny na týchž principech a vycházejí z téhož kognitivního základu. Metaforické mechanismy každodenního myšlení jdou v intencích kreativního přístupu ke světu dál, jsou všelijak modifikovány a nabývají různých kognitivních (resp. kognitivně-estetických) efektů (srov. tamtéž: 67).²⁸

5.1.1 Rekonceptualizace implicitní a explicitní

Autoři ukazují čtverý způsob modifikace konvenčních metafor v uměleckém textu: extenze (*extending*), elaborace (*elaborating*), problematizace (*questioning*) a kombinace (*composing*) (podrobněji srov. Vaňková, 2010). V praxi se ovšem tyto procesy prolínají a není je vždy možné přesně odlišit. Snad postačí jednodušší kritérium: zaměřit se pouze na to, zda je reflexe běžné konceptualizace (příp. následná rekonceptualizace) **implicitní**, anebo **explicitní**, tj. tematizovaná; zdá se, že se tato explicitní rekonceptualizace shoduje s Lakoffovou a Turnerovou problematizací (*questioning*).

²⁸ Oproti většině jiných přístupů k literatuře a uměleckému textu neklade kognitivní lingvistika „umělecký text“ a „neumělecký text“ do opozice; nezdůrazňuje to rozdílné, ale fakt, že kognitivní základy obecně sdílíme a vychází z nich jak běžné, tak „poetické“ vyjadřování; to ostatně také umožňuje srozumitelnost a sdílení uměleckých textů (které tento společný základ „jen“ rozvíjejí).

V rámci explicitní rekonceptualizace (problematizace) se zpochybňuje platnost konvenčních metaforických konceptualizací, polemizuje se s nimi a nahrazují se jakoby adekvátnějšími, resp. jinými možnými. Ukazují se limity vžitých pojetí, jejich nedokonalost, nevhodnost, při tom jsou zároveň explicitně komentovány, často s návrhy konceptualizací alternativních. Příkladem budiž úryvek z textu K. H. Máchy, který se váže k tradiční metafoře jednotlivých fází lidského života jako denních období. Ve *Večeru na Bezdězu* je autorem vyjádřena pochybnost stran vhodnosti běžného pojímání dětství a mládí jako rána, mužného věku jako odpoledne a stáří jako večera, resp. noci:

„... kdykoli jsem srovnání života lidského s rozdíly celého dne četl, soudil jsem, že by neslušelo věk mužný k odpoledni a stáří k večeru a noci připodobniti, nýbrž vždy se mi podobalo, jako by se patřilo dětinství večerem, věk jinocha nocí a tak po sobě nazývati.“

(Karel Hynek Mácha, *Večer na Bezdězu*. In: K. H., *Prózy*. Praha, 2008: 83)

Poté následuje známá máchovská paralela, vysvětlující korespondence denních dob a lidského věku jinak, originálně.

5.1.2 Poetická definice

K těmto případům můžeme přiřadit tzv. **poetickou definici** (srov. Korpysz, 2009, Pajdzińska 1993, Vaňková 2005). Jde o specifický jev, který se významně podílí na obrazech světa utvářených v poezii – ale nejen to. Poetická definice je fenoménem obecnější důležitosti – umožňuje proniknout ke konceptualizačním potenciím pojmů (a nahlíženo z opačné strany též ke konotačním potenciím určitých výrazů). Jde o vyjádření, která mají formální podobu definice, tj. *definiendum – spona – definiens* (konstrukce se sponovým slovesem typu „X je Y“), ale od slovníkové definice významu se tato podstatně liší, srov. zřetězení „definice“ z básně J. Seiferta *Milenka básníků: Smrt je loutna nářků, / pochodeň hořící krve, / urna krásy / a brána nikam*.

Nejčastěji bývají podrobeny definici abstraktní pojmy jako život, smrt, čas, láska či poezie, ale (např. v poezii stylizující dětský pohled na svět) se setkáváme i s básnickými definicemi konkrétní: *Hrábě jsou veliký hřeben na rozčesávání země* (V. Nezval), *Slunce je veliký básník/ a napsalo krásnou báseň/ zlatým perem/ na naši zem* (J. Wolker), *Slza je voda/ co je sama* (F. Halas). Tyto definice mají mnoho podob, některé z nich velmi explicitně naznačují rekonceptualizaci (X není Y, ale Z).

5.1.3 Rekategorizace

Specifickým případem výše uvedené rekonceptualizace je **básnická rekategorizace**. Jako příklad lze uvést Demlovu apostrofu muchomůrky z *Mých přátel*: tam je rekategorizace spojena s pojmem „slovo/ slova“:

MUCHOMŮRKO, rozličné bytosti mají rozličné nástroje: zuby, spáry, kopyta, krunýře, bodliny, rohy, křídla, osudné pohledy, vůně, slova a tak dále. Ty máš svou krásu a jed. Krásu pro rozkoš a jed pro obranu. Obé ti dal Bůh, chval ho za to.

(Jakub Deml, *Moji přátelé*. In: J. D., *Pozdrav Tasova*. Brno, 2013: 256.)

„Slova“ jsou zařazena do jedné kategorie se „zuby, spáry, kopyty, krunýři ...“, stejně jako „pohledy, vůně“ apod., jde tedy o fenomény, které obvykle chápeme jako příslušející ke zcela rozdílným aspektům skutečnosti. Autor je na základě „podobné“ funkce, kterou mohou u různých živočichů včetně lidí (a antropomorfizované muchomůrky) plnit, převádí na společného jmenovatele „nástrojů“. Tento postup lze nazvat **rekategorizací** (vytvořením nové, specifické kategorie, resp. zařazením určitých pojmů tam, kam obvykle řazeny nebývají). Navíc k nim připojuje (a specificky připodobňuje) i dvě nejvýraznější muchomůrčiny vlastnosti: jedovatost a vizuální nápadnost, krásu. Atributy tak disparátní, jevy konkrétní i abstraktní povahy (kopyta, krunýře, vůně, slova, jed, krásu...), jsou v rámci této kategorizace všechny spojeny tím, že jsou určeny „pro rozkoš a / nebo pro obranu“ (a jde o vzácné Boží dary).

Jiným příkladem může být přeznačení jmenného rodu výrazů, které označují zásadní existenciální pojmy – tak, aby vystoupila do popředí jejich „mužská“, anebo „ženská“ přirozenost:

Vstoupil jsem do komory. Byl jsem s ní sám. Ležela v rakvi na hoblovačkách. Položili jí na oči ořechové skořápky, „aby si nikoho nevyhlídla“. Podle padesátého schodu v ubývání voskovice bylo lze usuzovat na dosti velkou hlubinu časnosti. Něco ve mně šeptalo: *ten* osud, ale *ta* život. Ale tolik místností ve větě nevyplníme fialkami. Strnul jsem, jako vlna obrací oblásek znovu a znovu v kámen.

(Vladimír Holan, *Lemuria*. In: *Dílo V. H.*, 9, *Babyloniaca*. Praha, 2004: 168.)

Rekonceptualizace, proces (a jeho výsledek) vycházející z výše uvedené lakoffovsko-turnerovské problematizace běžných konceptuálních mechanismů a stereotypů, není ovšemže jen záležitostí v úzkém slova smyslu jazykovou. I černá kostka cukru nebo černé vejce či jablko ve výtvarných dílech Jiřího Koláře představují polemiku s běžnými rámci uvažování. V souvislosti s verbálními texty se ovšem soustředíme na takové případy, kdy jsou rekonceptualizace obohaceny dalšími charakteristikami,

poukazujícími ke smyslové zkušenosti ještě nuancovaněji prostřednictvím verbálního kódu, zejména *konotací* (viz dále).

5.2 Evokace a konotace. Význam jako potencialita

Viktor Šklovskij píše, že umění existuje, „aby nám vrátilo schopnost prožívat život, vnímat věci; [...] *aby pro nás učinilo kámen opravdu kamenným*“ (cit. In Mukařovský, 1971). Co však činí kámen „opravdu kamenným“? „Kamennost kamene“ je zřejmě to, co má se zřetelem k jazykovému vyjádření povahu významových konotací. Výraz *kámen* (a slovo vůbec) totiž není pouhé označení kousku horniny, nemá jen funkci a schopnost danou věc **denotovat**. Může ji člověku též **evokovat**, „přivolat z nepřítomnosti do přítomnosti“. Schopnost evokace mají výrazy na základě významových **konotací** (viz zde dále, zejm. v kap. 8). V českém obrazu světa (a podobně zřejmě i v jiných jazycích) je s kamenem spojena konotace tvrdosti, ostrosti, nehybnosti, tíže, chladu, faktu, že bývá pro člověka nástrojem, často i nástrojem ke zraňování druhých, resp. zbraní.

Tyto charakteristiky mohou být verifikovány jako významové konotace doložením příslušných jazykových (tj. systémových) dat: srov. např. derivát *kamenný* (*kamenná tvář*, *kamenné srdce*), potvrzující konotaci **nehybnosti**, potažmo **necitlivosti**, *kamenovat* (konotace **ublížení**, **sankce**, nepřátelství, nelaskavosti), *zkamenět* (konotace **strnutí** pod vlivem silné emoce) nebo frazémy *spadl mi kámen ze srdce* (konotace **tíže**, potažmo **starosti**) či *odvalit někomu z cesty každý kámen* (konotace **překážky**) apod. Zároveň s těmito „silnými“ (systémovými) konotacemi jsou tu však i tzv. „slabé“, textové: někdy jsou také sdílené a není o nich větších pochyb, ale potvrzení v systému nemají. Setkáme se s nimi často v poezii a v tzv. kreativních textech vůbec (Pajdzińska –Tokarski, 2010).

V určitých kontextech se může v poezii (v různých svých jednotlivých profilech) kámen vyjevit např. i jako **prototypové konkrétum** (jehož prostřednictvím jsou v rámci ontologické metafory konceptualizována různá abstrakta, mj. i slova, viz dále), jako **stavební element světa**, ale i jako – v rekonceptualizaci – **citlivostí obdařená entita**, která má svůj vlastní vnitřní svět, lidmi neuchopitelné prožívání, a dokonce i vlastní jazyk a spiritualitu: Vladimír Holan je autorem básně *Modlitba kamene*, která začíná: *Paleostom bezjazy...* a je psána „jazykem kamene“.

Podle M. Heideggera mluví řeč nejautentičtěji, „ryze“, v poezii. Tam se také nejzřetelněji vyjevuje podstata řeči i toho, co řeč sděluje (Heidegger, 1993). Tato myšlenka není tak kryptická, jak by se mohlo na první pohled zdát. S její modifikací se setkáváme i v kontextu kognitivně pojaté sémantiky, v souvislosti se studiem **významu jako potenciality**. Není důležité jen to, *co výraz znamená*, ale i *co všechno může znamenat*, parafrázuje Ryszard Tokarski Annu Wierzbickou (Tokarski, 2007). I on vysvětluje, proč je důležité zkoumat poetické texty. Poezii totiž můžeme chápat jako prototypovou sféru výskytu a působení textových konotací – tj. poukazů k tělesnému a smyslovému, zkušenostně zakotvenému prožitku skutečnosti, jak je interpretovatelný na základě textů. Třebaže lingvisté poezii mnohdy považují za oblast pro výzkum nevhodnou (z důvodů její „výlučnosti“), je právě ona jedinečným zdrojem dokladů a verifikace tzv. slabých významových konotací, tj. těch, jejichž uchopení nemá oporu v systémových datech (srov. Pajdzińska a Tokarski, 2010 aj.). Poezii je v tomto směru možné chápat jako prototypovou sféru působení evokační potence jazyka, resp. slov. Lze v ní totiž konotace nalézt a díky kontextu adekvátně uchopit a interpretovat.

Konotace se jistě dostávají do centra pozornosti nejen v uměleckém textu – ale velmi často (a typicky) právě tam. Vzpomeňme na Jana Mukařovského (viz níže): tehdy, je-li pozornost „upřena na znak sám“ (resp. na text sám, na komunikaci, v jejímž centru tento text stojí, resp. na samo pojmenování). Oslabuje se vztah textu či pojmenování k (bezprostřední) realitě (zhruba řečeno *vztah denotační*, resp. *referenční*) a také zájem na realizaci nějaké praktické funkce (označit realitu, informovat o ní, přesně ji v nějakém ohledu popsat, určit). Do popředí vystupuje jiná dimenze řeči, resp. textu nebo v našem případě pojmenování, která se tradičně nazývá funkcí (resp. dimenzí) *estetickou*.

Co to znamená? Vztáhnout se k veškeré své životní zkušenosti, jež s sebou nese evokaci prožitků vnímaných tělesně, smyslově i emocionálně, a vztáhnout se k ní komplexně, transcendovat ji. (Srov. etymologii: *aisthétikós* je *vnímatelný*.) V souvislosti s (lexikálním) významem se v tomto kontextu uplatňují právě *konotace*. (Nejde o pouhé *označení* určitých skutečností, ale o jejich *evokaci*.)

Sféra uměleckých textů je ovšem pouze typickým příkladem uplatnění takovéto „evokace“. Mukařovský píše: *Funkce estetická (...) je potenciálně přítomna v každém projevu jazykovém; proto specifický charakter básnického pojmenování záleží jen v radikálnějším odhalení tendence vlastní každému pojmenovacímu aktu. Oslabení bezprostředního vztahu básnického pojmenování k realitě je vyváženo tím, že básnické dílo vstupuje, jakožto pojmenování globální, ve vztah k celému souboru životních zkušeností subjektu, ať tvůrčího nebo vnímajícího* (Mukařovský, 1941: 188, zvr. I. V.).

Otázky kolem povahy a smyslu kognitivně orientované literární vědy jsou v knize *Literární mysl* (viz výše, v kap. 4) tématem rozsáhlého doslovu Jiřího Trávnička. Zasazuje kognitivní vědu/ vědy do historického rámce a uvažuje o hlavních směrech jejího vývoje, zejména v souvislosti s literární vědou. Cenné jsou tu zejména, jak připomíná, **styčné body kognitivismu s hermeneutikou** a pohled na kognitivní lingvistiku jako na sadu nástrojů, které mohou posloužit ke konkrétnímu odhalení povahy našeho předporozumění světa. Jsou to totiž tytéž kognitivní schopnosti, tatáž schémata, s nimiž přicházíme předchůdně vybaveni i před literární dílo jakožto jeho recipienti. Tudy vedou i nápadné spojnice **mezi kognitivní vědou a recepční estetikou**; autor připomíná, že kognitivní zaměření literární vědy je vlastně pokračováním pohybu od zájmu o autora přes soustředění na sám text až ke zkoumání recepce a recipienta, v kognitivismu vede pak cesta ještě dál, k předpokladům samé recepce.

Literatura k dalšímu studiu:

LAKOFF, George – TURNER, Mark (1989): *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*.

PAJDZIŃSKA, Anna – TOKARSKI, Ryszard (2010): Jazykový obraz světa a kreativní text. *Slovo a slovesnost*, 71, s. 288 – 297.

VAŇKOVÁ, Irena (2005): Kognitivní lingvistika, řeč a poezie (Předběžné poznámky). *Česká literatura*, 609 – 636.

VAŇKOVÁ, Irena (2010): Slovo v poezii. Inspirace kognitivnělingvistické. In: Fedrová, S. (ed.), *Česká literatura – rozhraní a okraje. IV. kongres světové literárněvědné bohemistiky: Jiná česká literatura (?)* Praha: Akropolis – Ústav pro českou literaturu AV ČR, s. 425 – 437.

6. Tělesnost a představová schémata

6.1 Tělesnost: perspektiva fenomenologie a kognitivní lingvistiky

Lidská tělesná zkušenost se do jazyka promítá velmi výrazně. Prostřednictvím těla jsme vpojeni do časoprostoru i do celku světa a také do společenství – jen jako tělesní můžeme žít ve vztazích s jinými lidmi. Tělo je základem personálních situačních struktur (já – ty – ono/ona/ono), bez nichž by nebyl možný jazyk ani komunikace (srov. Vondráček, 1998).

Podle Jana Patočky *já je možné jen v biologickém organismu* (Patočka, 1995, s. 24). Tělo je člověku „centrem perspektiv“ a jako jediný fenomén má rozměr **afektivní** (jen prostřednictvím subjektivního těla cítíme bolest či slast), **senzuální** (dává možnost smyslově vnímat) a **kinestetický** (člověk tělem vládne, je tedy schopen pohybu a konání; to je základem jeho svobody i odpovědnosti).

Proč by se měla tělesností zabývat i lingvistika, zdůvodňuje Anna Wierzbicka a s oporou v její studii Jolanta Maćkiewicz (2006); jde podle nich nejen o kompetenci, ale i o povinnost, a obojí je nesporné. Perspektiva jazykovědy je tu specifická a nezastupitelná, protože v jazyce (jako obrazu světa) jsou ukotveny kategorizační a konceptualizační mechanismy člověka i celého kulturního společenství. Nejpodstatnějším z nich je **antropocentrismus** (podrobně Pajdzińska, 1990 aj.); jeho jádro představuje tzv. **bodycentrismus**, resp. somatocentrismus (bodycentrism, srov. A. Wierzbicka, 1985, a též J. Maćkiewicz, 2006, s. 14 n.).

Fakt, že ve významových strukturách jazyka i myšlení hraje významnou úlohu tělo, se projevuje nejen v četných sémantických derivátech (vycházejících, řečeno s Maćkiewiczovou, z tzv. somatomorfismu – srov. např. *noha stolu, hodinová ručička, sněhové jazyky, oko tornáda*), ale třeba i ve faktu, že některé části těla hrají úlohu při měření (*loket, hrst, stopa*) nebo počítání (počítání na prstech a desítková soustava) apod., a ovšem v existenci bohaté somatické frazeologie. Z její sémantické struktury jako celku je patrné časoprostorové ukotvení člověka prostřednictvím tělesnosti: různé části těla hrají roli při konceptualizaci směru (*jít rovnou za nose*), blízkosti (něco máme *po ruce, pod nose*, někoho máme *po boku*), množství či míry (*mít vody po kolena, hrst mouky, namazat na prst silně*) aj. (srov. Pajdzińska, 1990, Vaňová a kol., 2005). Zásadní role těla a potažmo jeho jednotlivých částí se ukazuje i

v perspektivě konceptuálních schémat (Johnson, 1987, v češtině srov. též Čurdová, 2012) a zdrojových oblastí metafor (Lakoff – Johnson, 2002).

Připomeňme v této souvislosti též interpretace antropologicko-etnologických výzkumů z přelomu 19. a 20. století, jejichž autorem je Ernst Cassirer; i podle něho vychází abstraktní myšlení, které se v jazyce projevuje, primárně z prožitku vlastního těla; týká se to pojmu čísla, počtu a počítání, formulace pojmu JÁ (i dalších pojmů ztvárňujících se v osobních zájmech), konceptualizace prostoru a času apod. Tuto tezi dokládá na řadě příkladů z „jazyků ve fázi názorného výrazu“, tj. těch, které si i v době provádění těchto výzkumů zachovaly konkrétnost „tělesného“ vyjadřování. Černošské jazyky mande, píše Cassirer, vyjadřují prostorové pojmy výrazy pro určité části těla: k vyjádření významu naší předložky *za* se používá výrazu pro „záda“, pro *před* slovo znamenající primárně „oko“, pro *v* slovo znamenající „břicho“, pro *na* výraz „šíje“. Na etymologických zkoumáních pak dokazuje, že tomu bylo kdysi podobně i v indoevropských jazycích. Připomíná, že i později se např. ve slovanských jazycích vytvářejí tzv. nepravé předložky podobného charakteru (Cassirer, 1996: 164). Jmenovat můžeme i současné české předložkové výrazy obsahující somatismy, např. *jít v čele*, *mít někoho po boku*, *poslat něco k rukám XY*, *stát tváří v tvář někomu / něčemu*; somatismem *oči* je motivována sekundární předložka *vůči*.

Tělo představuje pojem typu *gestalt*; takové pojmy mají holistický charakter, a paradoxně jsou zároveň jistým způsobem analyzovatelné, resp. rozložitelné na části (srov. Lakoff in Maćkiewicz, 2006: 15). Tělo je ovšemže složeno z částí, ale není na tyto části redukovatelné; celek je víc než jejich prostý souhrn. A naopak pro jednotlivé části těla je podstatné, že jsou součástí tělesného celku – jejich charakter je tím určen zcela zásadně (srov. 6.4, představové schéma ČÁST – CELEK).

6.2 Tělesnost a metafora

Je-li převážná část našeho konceptuálního systému strukturována metaforicky, rozumíme-li tedy většinu pojmů na základě jiných pojmů, čemu vlastně (a na jakém základě) rozumíme přímo? – Odpověď se odvíjí od základních prostorových souřadnic, jež jsou dány naší tělesnou zkušeností. Kdyby naše tělo mělo tvar koule, ptají se Lakoff a Johnson (2002), kdybychom byli nehmotné, éterické bytosti a / nebo kdybychom žili mimo gravitační pole, co by znamenal pojem NAHOŘE? Co by znamenaly pojmy ostatní?

Vedle lidské tělesné, motoricko-smyslové zkušenosti je ovšemže zásadní i zkušenost **kulturní**. Např. metafory PRÁCE JE ZÁSOBA a ČAS JE ZÁSOBA (srov. tamtéž: 79) jsou ukotveny kulturně: vycházejí z orientace naší civilizace na kvantifikaci, měřitelnost (hodnota na jednotku množství), účelnost, zřetel k spotřebě – a tyto momenty jsou základní pro konceptualizaci času i práce.

6.3 Zkušenostní báze konceptuální metafory a představová schémata

Co určuje jednotlivá metaforická mapování? Proč spolu koresponduje např. vertikálnost a kvantita, tj. proč „více je nahoře“ a „méně je dole“ (*zvýšení a pokles cen, vysoké úroky, nízká kvalita*)? – Odpověď je nasnadě: korelace mezi oblastmi vertikality a kvantity vychází z každodenní lidské zkušenosti (hladina vody v nádobě se při přilévání zvyšuje, hromada uhlí se dalším přihazováním zvětšuje apod.).

V této souvislosti je třeba chápat i **konceptuální/ představová schémata** (*image schemas*), jimiž je člověk primárně ukotven do světa (srov. Johnson: 1987)

Představové schéma (*image schema*) je definováno jako dynamický vzorec uspořádání percepčních aktivit, utváření představ a konceptualizace. Schémata si osvojujeme na základě tělesného prožívání a smyslové zkušenosti od nejtělejšího dětství, jsou zřejmě dána **univerzálně a prekonceptuálně** (na rozdíl od metafor, které jsou kulturně rozrůzněné). Tato schémata tvoří základ lidského pojmového systému, z nich se utvářejí metafory.

6.4 Schémata podle Marka Johnsona

M. Johnson vymezuje ve své knize s příznačným názvem *Body in the Mind* (1987) tato schémata:

● container (nádobu, schránka), ● blockage (překážka), ● enablement (spuštění, aktivace, uvedení v činnost, „umožnění“), ● path (cesta), ● cycle (cyklus), ● part – whole (část – celek), ● full – empty (plný – prázdný), ● iteration (opakování), ● surface (povrch), ● balance (rovnováha, udržení rovnováhy), ● counterforce (protisíla, odpor), ● attraction (přitažlivost), ● link (spojení, vazba), ● near-far (blízkost – dálka), ● merging (splynutí, sloučení, spojení), ● matching (srovnání), ● contact (kontakt), ● object (věc, předmět – účel, cíl), ● compulsion (nátlak, nucení), ● restraint removal (omezení, odstranění), ● mass – count (látkové – počítatelné, „masa“ – oddělené předměty), ● center – periphery (centrum – periferie), ● scale (stupnice, škála), ● splitting (roztržení, rozdělení), ● superimposition (kladení na sebe, vršení), ● process (proces, průběh), ● collection (sbírání)

Nejčastěji se uplatňují (a uvádějí jako příklady) schémata **NÁDOBA**, **CESTA**, **SPOJENÍ**, **ČÁST – CELEK**, **CENTRUM – PERIFERIE** a **CYKLUS**. V několika

příkladech se podíváme alespoň na dvě z nich (o ostatních např. Chrz, 1996, Vaňková a kol., 2005, o schématu CESTA srov. SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, 2010):

6.4.1 Schéma NÁDOBA

Schéma **NÁDOBA (container)** vychází ze skutečnosti, že sami sebe vnímáme jako nádobu s vnitřkem odděleným od vnějšího prostředí. Tuto představu můžeme nalézt v základu takovýchto vyjádření: *být plný očekávání; mít/ nosit (tu křivdu) pořád v sobě; uzavřený nebo otevřený člověk, prázdný/ plný, vyprázdněný/ naplněný život, mít prázdnou hlavu, mít v hlavě piliny, mít plnou hlavu starostí; mít děravou hlavu/ paměť; nosit někoho v srdci; slova plná bolesti.*

Další variantou schématu je opačná představa, totiž že se sami nacházíme v nádobě, např. v souvislosti s nějakým duševním stavem. Pojmová struktura typu *byl jsem ve vaně* se přenáší např. do takových vyjádření, jako *byl jsem ve Francii/ ve vězení*, ale také *byl jsem v bezvědomí, byl jsem v depresi, byl jsem v těžké situaci.*

6.4.2 Schéma SPOJENÍ (vazba)

Dalším ze základních schémat je schéma **SPOJENÍ (vazba)**, s nímž máme všichni velmi dávnou fyzickou zkušenost: nepočítáme-li již zapomenuté spojení s matkou, zajištěné pupeční šňůrou, víme od útlého dětství, že předměty, které mají v prostoru zaujímat vzhledem k sobě stabilní polohu, je potřeba je patřičně zajistit, upevnit je – třeba pomocí provazu, niti apod. Toto schéma (v mnoha a mnoha variantách – vázání, poutání, trhání apod.) je přítomno v pozadí mnoha vyjádření souvisejících zejména se sociálním kontaktem: *být s někým ve spojení; navázat známost; zpřetrhat pouta; úvazek, závazek, svazek (např. manželský); je uvázaná u dětí; nemůže se od toho odtrhnout; upoutat někoho; být pevně spjat s něčím, upínat se k někomu/ něčemu, spojují je pouta přátelství; úzký, těsný vztah.*

6.5 Konceptuální schémata vs. metafory

Vzájemný vztah představových schémat a metafor je znázorněn v následujícím schématu: má z něho vyplynout, že metafory jsou specifitější, konkrétnější a kognitivně propracovanější než představová schémata (také jsou na rozdíl od nich kulturně rozrůzněné) – a že vznikají na jejich základě. Představová schémata jsou

univerzálně platná (alespoň podle M. Johnsona) a jsou ukotvena hluboko do naší kognice díky tělesné a smyslové zkušenosti.

Schematické znázornění souvislostí mezi konceptuálními schématy a metaforami:

- lidské zkušenosti s konkrétními, tělesně, smyslově a prostorově prožívanými skutečnostmi

→ → →

- **představová schémata** (*image schemas*): nádoba, vertikálnost, část – celek, centrum – periferie, cesta, spojení, cyklus ...

→ → →

- **pojmové metafor** (*conceptual metaphors*): LÁSKA JE CESTA, HNĚV JE HORKÁ KAPALINA V UZAVŘENÉ NÁDOBĚ, ŘEČ JE VODNÍ TOK, SLOVA JSOU NÁDOBY

→ → →

- **metaforická vyjádření**

- konvenční (*prázdná / bezobsažná slova, slova plná citu, v jeho slovech bylo nadšení*)
- inovovaná, kreativní: *bezdná slova po samý vrch plná* (Jan Skácel)

6.6 Příklady uplatnění představových (konceptuálních) schémat

6.6.1 Kategorie jako nádoba, kategorie s centrem a periferií

Příkladem, jak je i teoretické a abstraktní myšlení založeno na hluboko zakotvených konceptuálních schématech, je dvojí pojetí kategorie (viz dále):

a/ na základě schématu **nádoby** (Aristoteles), b/ na základě schématu **centrum – periferie**; jde o pojetí uplatňované v kognitivní lingvistice, které právě takto vysvětluje Lakoff, 2006.

6.6.2 K zamyšlení

Nadřazená kategorie obsahuje několik subkategorií. Centrální subkategorie je spojena různými typy vztahů s ostatními subkategoriemi.

Posuďte, jak se ve výše uvedeném konstatování uplatňují následující schémata:

schéma nahoře – dole

schéma nádoba

schéma část – celek

schéma centrum – periferie

schéma spojení

Oba uvedené příklady srov. Chrz, 1996, tam také důkladné poučení o představových schématech a metaforách.

Literatura k dalšímu studiu:

ČURDOVÁ, Veronika (2012) Pohyb po nohou jako zdrojová oblast metafor v odborných textech (Představové schéma CESTA v češtině). In: *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Ed. Irena Vaňková a Jan Wiendl. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta. Ústav české literatury a literární vědy - Ústav českého jazyka a teorie komunikace, s. 63 – 77.

CHRZ, Vladimír (1996): Kognitivní efekt konceptuální metafory. *Bulletin Psychologického ústavu AV ČR*, 2, s. 5- 41.

JOHNSON, Mark (1987): *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

VANĚKOVÁ, Irena (2012): Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Ed. Irena Vaňková a Jan Wiendl. Praha: Univerzita Karlova v Praze, s. 63 – 77.

7. Kategorizace, prototyp a význam

... Na oněch starodávných stránkách se píše, že zvířata se dělí na a/ náležející císaři, b/ balzamovaná, c/ ohočená, d/ podsvinčata, e/ sirény, f/ bájná, g/ toulavé psy, h/ zahrnutá do této klasifikace, i/ ta, jež sebou bláznivě mlátí, j/ nespočítatelná, k/ nakreslená tenoučkým štětcem z velbloudí srsti, l/ ostatní, m/ ta, která právě rozbila džbán, n/ ta, jež zdálky připomínají mouchy.

(J. L. Borges, Nebeské tržiště blahosklonných vědomostí)

Jako motto této kapitoly uvádíme úryvek z povídky J. L. Borgese, citovaný často a v různých souvislostech (též u Lakoffa, 2006: 102); má doložit, jak absurdně na nás může působit kategorizace na základě kritérii, která jsou pro nás nepřírozená, nebo je dokonce pokládáme za disparátní. Jak však vysvětluje Lakoff na příkladu jmenných kategorií v tradičním australském jazyce *dyirbal*, kde ve společné kategorii figurují „ženy, oheň a nebezpečné věci“ (ale i většina ptáků, slunce, voda a některé hvězdy),²⁹ na první pohled absurdní kategorizace může dávat smysl, pokud pochopíme její specifickou logiku, vyplývající z kulturních vzorců daného společenství.

Existuje-li základní doména zkušenosti, jež se asociuje s A, pak je přirozené, aby entity v této doméně náležely do stejné kategorie jako A, píše Lakoff (tamtéž: 103); připomíná, že domény zkušenosti jsou spojeny také s vírou a mýtem: *O ptácích lidé kmene Dyirbal věří, že jsou duchem mrtvých žen, a proto jsou ve třídě II (do níž patří, velmi zhruba řečeno, ženy, voda, oheň, boj a vše, co je s těmito jevy z různých důvodů asociováno); avšak někteří ptáci jsou výjimkou. Tři druhy konipasů jsou považovány za mytické muže, a proto jsou spolu s muži ve třídě I (do níž patří muži a zvířata). (...) Podle mýtu jsou cvrčci „staré ženy“, a proto jsou ve třídě II. Podle mýtu jsou měsíc a slunce manžel a manželka, a proto je měsíc ve třídě I a slunce ve třídě II. Jedovatá housenka, jejíž žihadlo prý pálí jako kůže spálená sluncem, je v třídě II stejně jako slunce. Větr je ve třídě IV, ale bouřky a duha jsou považovány za mytické muže, a proto jsou ve třídě I. Ve studii o fungování dyirbalských jmenných kategorií poskytuje Dixon výborný příklad, na němž lze demonstrovat, jak fungují lidské kognitivní procesy, a Lakoff tyto obecné principy dále podrobněji vykládá; kategorizační mechanismy ukazuje na základě pojmů centralita, řetězení, domény, idealizované modely, motivovanost aj (srov. tamtéž: 105).*

7.1

Kategorizujeme vždy, když věc chápeme ne jako jednotlivinu, ale jako exemplář určitého druhu; a to děláme neustále. Myslíce (a mluvíce) kategorizujeme. Tím, že

²⁹ G. Lakoff tu vychází z výzkumu jmenných kategorií jazyka Dyirbal, jehož výsledky publikoval R. M. W. Dixon poprvé již v roce 1968. Podle Dixona (1982) existují v tomto jazyce čtyři významové klasifikátory (*bayi*, *balan*, *balam* a *bala*), z nichž musí být jeden předeslán před každým substantivem, a to na základě významu označované věci. Do kategorie *balan* patří: *ženy, vakojezenci, psi, ptakopysci, ježury, někteří hadi, některé ryby, většina ptáků, světlušky, škorpióni, cikády, jedovatá housenka (hairy mary grub), cokoli spojené s vodou nebo ohněm, slunce a hvězdy, štíty, některá kopí, některé stromy atd.*

něco označíme jako strom, jako vztek, jako emoci, jako národ, jako ovoce, jako zelené, jako adverbium, vlastně označované na základě přítomnosti určitých rysů jakoby vložíme do příslušně označené krabice. Řekneme-li „strom“, jako bychom řekli „patřící do kategorie stromů“. Stejně tak, řekneme-li „zelená“, „stesk“ nebo „emoce“. Vznikají-li v běžné komunikaci spory, je to proto, že různé osoby či skupiny osob kategorizují různě: co označíme za zelenou, může být pro druhého modrá; vyjádříme-li se o čtrnáctiletých jako o dětech, mohou být dotčeni, neboť do této kategorie dle svého názoru už nepatří. V komunikaci vědecké, ale např. i v oblasti práva (a všude, kde se musí uplatňovat normy a přesná kritéria) je potřeba stanovit hranice kategorií pevně (k tomu slouží nomenklaturní a terminologické systémy, kodifikované soubory definic apod.). V běžném jazyce a běžné komunikaci (a v běžném myšlení) jsou kategorie z principu vágní (fungující na základě schématu centra a periferie, viz dále).

7.2 Kategorizace a obraz světa v jazyce

Člověk „nikdy nepřijímá chaos, ale svět,“ píše J. Patočka (Patočka: 1995, s. 130). To, že se nám skutečnost dává (v celku i ve svých jednotlivých částech) jako srozumitelná, smysluplná a uspořádaná, umožňují psychické mechanismy, které se podílejí na kategorizačních procesech. Kategorizace tvoří půdorys našeho pojmového systému. Skutečnost redukuje a vnímáme jako rozdělenou na části, jež jsou vzhledem ke svým různým vlastnostem a zapojitelnosti do různých kontextů provázány do mnoha celků.

Prostřednictvím kategorizace si člověk chaotickou a stále se měnící realitu redukuje, zpřehledňuje a uspořádává: to ovšem znamená zároveň určitou interpretaci skutečnosti, jisté (z velké části neuvědomované) předporozumění světu, jež je ovšem vázáno na jistý jazyk. Hranice kategorií mohou vést v různých jazycích různě, jak dokazuje např. rozdílná konceptualizace barevného spektra v různých jazycích (srov. Vaňková a kol., 2005: 40 n. a 195 n.). Kategorizace může také během času podléhat změnám, které souvisí s proměnami v oblasti životního způsobu, kultury a hodnot daného společenství.

V angličtině je frekventovaný výraz *pet*, označující kategorii zvířete chovaného doma pro zábavu a vzájemné soužití, resp. utvoření přátelského vztahu (nikoli tedy pro materiálně chápaný užitek). Význam českého sousloví *domácí zvíře* je vzhledem k němu širší (resp. vůbec vychází z jiného obrazu světa) a současné pokusy zaplnit mezeru (*domácím mazlíčkem* nebo *miláčkem* nepřinášejí zatím

valný úspěch, tato označení se cítí jako expresivní a v mnoha situacích vzhledem ke svým konotacím nevhodná. Sousloví *malá zvířata*, používané terminologicky v oblasti obchodu nebo ošetřování zvířat (*Klinika pro malá zvířata*), se do běžné komunikace také nehodí.

Je patrné, že jazykový obraz zvířat v té podobě, v jaké se utvářel po staletí, přestává přiléhat k realitě současného českého světa, v němž obliba zvířat chovaných jako kamarádů nebývale vzrůstá. Svou roli tu hraje i móda (vztah k psovi nebo kočce se stává např. významnou součástí mediálního obrazu známých osobností), psi některých ras se chápou jako reprezentanti vyššího životního standardu a stylu (podobně jako např. určité značky aut), vzkvétá obchod s výrobky a službami určenými pro zvířata (potraviny, kadeřnické salony, hotely pro psy aj.). Původní kategorizace sémantické skupiny živočichů, založená na opozici (materiální) „užitečnost – neužitečnost“ (příp. „užitečnost – škodlivost“), se pozvolna proměňuje a komplikuje, avšak jazykový obraz se novému stavu přizpůsobuje pomalu (konotace se proměňují nejprve v rovině textů a až potom na úrovni systému).

Doprovodným jevem tohoto procesu je i pozvolná proměna (jazykového) obrazu jednotlivých zvířat: nápadné je to zejména u konceptualizace psa, kde množství frazémů, přenesených významů derivátů (*psí, psota, peskovat*) apod. svědčí o výrazně negativním obrazu psa ve starší češtině: do ošklivého počasí *by ani psa nevyhnal*, když se na něco/ někoho zapomělo, *neštěkne po tom/ něm ani pes*, krajně potupné je *zbít někoho jako psa*, příp. na někoho *křičet jako na psa, seřvat ho jako psa* ap. (a *kdo chce psa bít, hůl si vždycky najde*), pes figuruje též ve starých nadávkách (*prašivý pes, psí syn, srov. též např. psí krev*), frazémy *psí život* nebo *psí počasí* mají význam vyloženě negativní, *psí víno, psí fialky* jsou nepravé, *žít na psí knížku* je starší dehonestující výraz pro společný život nesezdaného páru. Připomeňme též frazém *být ve psí* nebo starší deriváty *psota* a *psouti*, resp. *popsouti* něco („zkazit“) či *zepsouti* někoho („vyspílat mu“), které jsou silně negativně expresivní. Současný obraz psa, jak ho lze interpretovat z textů různých komunikačních sfér (srov. např. reklama nebo prakticky odborně zaměřené texty pro chovatele), nikoli (dosud ještě?) z jazyka-systému, viz dále, je ovšem jiný. Často můžeme zaznamenat také aktualizace frazémů, např. *psí život* – „chtěl bych mít psí život - takový, jako má můj pes“ apod. (Převzato z: Vaňková a kol., 2005: 69 – 70, tam i další příklady.)

Pojmová struktura určitého jazyka ukazuje svět jako celek vzájemně propojených oblastí různého řádu. Elementy světa nejsou izolované – každý je součástí vyššího celku (prst je součástí dlaně, ta součástí ruky, ruka částí těla) a význam nese jedině v jeho rámci; *úterý* má pochopitelný a vymezitelný význam jen v pojmovém rámci *týdne* – na základě strukturace času vlastní euroamerické civilizaci.³⁰ Bez tohoto širšího rámce by nebylo možné hovořit o významu. Struktury dané oblasti a jejich jednotlivých fragmentů se lze dobrat prostřednictvím určitých základních pojmů (připomínajících Aristotelovy, ale v jistém smyslu i Kantovy obecné kategorie), z nichž jsou nejdůležitější ty spjaté s prostorem a tělesností a pak – odvozeně – i s časem. Na jejich základě se pak tvoří pojmy „před – za“, „pod – nad“, „dřív – později“ a mnoho dalších; s nimi je pak spojeno i tzv. profilování pojmů a přijetí určité perspektivy při kategorizaci a konceptualizaci (Srov. Langacker, 1987, Danaher, 2007). Táž situace může být různě profilována, nahlížena v různých perspektivách: stejná cesta *stoupá*, jdeme-li do kopce, a *klesá*, scházíme-li po ní dolů; nůž můžeme z jistého hlediska klasifikovat jako *zbraň*, z jiného jako *nástroj*, a ještě jindy jako součást *jídelního příboru*.

³⁰ Srov. v kapitole *Idealizované kognitivní modely* pasáže o Fillmoreově teorii rámců, a nejen ony (Lakoff, 2006: 78)

7.3 Kategorie-nádoba vs. kategorie s centrem a periferií

Kategorizujeme vždy, když k jevu přistupujeme ne jako k jednotlivě (*moje andulka Áňa*, zpěvák *Karel Gott*, město *Praha*, hora *Říp*), nýbrž jako k jevu (resp. situaci, vlastnosti apod.) určitého druhu či typu, určitých vlastností, nazíranému z určitého hlediska: *pes*, *zvíře*, *šelma*, *německý ovčák*, *policejní pes*, *bestie*; *město*, *budova*; *pacient*, *zákazník*, *klient*; *belhat se*, *pomlouvati*; *úzkost*, *chyba*; *fialový*, *líný*.... To ovšem děláme neustále. Myslíme a mluvíme na základě kategorizace. Předpokladem k tomu jsou naše percepční a kognitivní schopnosti: jsme mocni zobecnění, analogického myšlení, analýzy i syntézy, umíme redukovat různorodost věcí, vyvozovat z dat přítomných pouze implicitně. Navíc je nám vlastní imaginativní myšlení (metafora, metonymie apod.) i schopnost rekonceptualizace. Opíráme se o kategorizaci již přítomnou v jazykovém systému, v různých jeho rovinách a polohách, a zároveň umíme pružně reagovat na „mezery“ vznikající během komunikace, případně (např. v uměleckých textech, ale nejen tam) též rekategorizovat. Máme schopnost tvořivě převádět na společné jmenovatele, a to dokonce tak, aby to vyhovovalo různým kontextům, účelům a stylům: jiný je způsob kategorizace v běžném, „praktickém“ vztahu ke světu, jiný v kontextu vědeckého systému, jiný v umělecké tvorbě.

Tím, že něco označíme např. jako *strom* nebo jako *adjektivum*, vlastně označované jakoby vložíme do příslušně označené nádoby. Řekneme-li totiž „strom“, jako bychom tím implikovali „věc patřící do kategorie stromů“, resp. „mající vlastnosti stromu“. (A splňující nároky kladené na exemplář, který je do této kategorie možno zařadit.)

Není to ovšem tak jednoduché. Někdy nelze vložit exemplář do imaginární škatulky s nápisem „stromy“, anebo naopak jednoznačně rozhodnout, že se nachází mimo ni. Často si totiž nejsme úplně jisti. Splňuje opravdu všechny podstatné rysy „stromovitosti“ – kupříkladu, má (dost dlouhý) kmen? - Je tato barva ještě zelená, nebo už modrá? - Patří meloun mezi ovoce? – Můžu označit tento typ chování jako vydírání? Stejně tak – v kontextu odborném - můžeme být na rozpacích třeba nad „adjektivností“ slova *lila*: adjektiva se přece skloňují a už na první pohled vypadají výrazně jinak. Je sice pravda, že dvě podstatná kritéria, tj. vyjádření

vlastnosti a možnost stát v pozici preponovaného přívlastku, jsou zde splněna, avšak stačí to k tomu, abychom *lila* zařadili mezi adjektiva?

Kognitivisté s tímto starším, „aristotelským“ pojetím kategorií polemizují; Lakoff uvádí, že taková koncepce kategorie vychází ze schématu **nádoba** (*container*). Jde o uzavřenou třídu jsoucen popsateľných na základě pevně daných vlastností, a to tak, že lze vést ostrou hranici mezi těmi elementy, které jsou členy dané třídy, a těmi, které jimi nejsou. Některé exempláře do kategorie-nádoby patří, protože mají všechny vlastnosti vymezené jako důležité, a jiné nikoli.

Proti tomu klade kognitivní lingvistika jiné pojetí: založené na konceptuálním schématu **centrum – periferie**. Lakoff vychází z teorie americké psycholožky Eleanor Roschové, která už v sedmdesátých letech nabídla na povahu kategorií jiný pohled. Nejsou to podle jejích výzkumů **nádoby**, do nichž některé exempláře buď patří, anebo se nacházejí mimo ně. Reálně je to spíše tak, že některé exempláře mají víc (nebo větší míru) reprezentativních vlastností než jiné. Kategorie je totiž budována na základě schématu centrum – periferie; v jejím centru stojí reprezentativní, idealizovaný exemplář, tzv. **prototyp**. Ostatní členy kategorie se nacházejí tu blíže k prototypu, tu od něj dále, některé jsou na samém okraji, na přechodu ke kategoriím dalším. (K zamyšlení: Patří meloun do kategorie ovoce, anebo mezi zeleninu? Jaká kritéria hovoří pro to a jaká pro ono?) Hranice kategorie nejsou ostré, jde tu spíše o škálu postupného přechodu. Kritériem příslušnosti k dané kategorii je (podle Wittgensteinova termínu, k němuž odkazují Roschová i Lakoff) **rodinná podobnost** (Lakoff, 2007: 28).

Tučňák nebo pštros sice nelétají, ale přesto je příliš neváháme zařadit mezi ptáky. Jsou ovšem na periférii kategorie: jako prototyp ptáka chápeme ptáčka menší velikosti, který – kromě toho, že má zobák, křídla a peří a že snáší vejce – také létá a zpívá, např. vrabce nebo kosa (srov. Wierzbicka, 1999: 108), o kategorizaci, prototypu a jazykovém obrazu světa na příkladu ptáka a ptáků srov. též Vaňková 2003 a 2005).

Podobné je to i s kategoriemi v oblasti vědecké reflexe, např. v gramatice, odkážeme-li na výše uvedené netypické adjektivum *lila*. Prototypové české adjektivum vyjadřuje kvalitu, má příznačné adjektivní zakončení a skloňování, shoduje se s řídícím

substantivem a ve větě má nejčastěji funkci shodného atributu. Výraz *lila* splňuje jen některá z těchto kritérií, určitě nejde o adjektivum typické, jako je třeba *mladý*, přesto má mezi adjektivy své místo (mj. i tím, že dokládá povahu jejich kategorie a charakterizuje její okraj).

7.4 Horizontální a vertikální aspekt kategorizace

7.4.1 Horizontální aspekt kategorizace souvisí se schématem centrum – periferie, jak o něm už byla řeč. Týká se rozložení jednotlivých exemplářů v imaginárním kruhu, v jehož středu je umístěn prototyp. Členství v kategorii je odstupňováno. V souvislosti s kategorií ptáků lze říci, že některé exempláře ptáků jsou „ptákovitější“ než jiné: v centru kruhu – jako prototypový pták – by mohl být umístěn vrabec nebo kos, na periferii, nejdále od prototypu, by stáli tučňák a pštros. Mezi těmito krajními polohami by byli rozmístěni např. vlaštovka, holub, papoušek, sova, orel, husa nebo bažant.

7.4.2 Vertikální aspekt kategorizace souvisí s hierarchií kategorizovaných exemplářů. Ta má tři úrovně: základní, nadřazenou a podřazenou. **Základní úroveň** (bázová, přirozená, *basic-level*) se nachází uprostřed hierarchie. Je to ta, jejíž zástupci figurují v myšlení a komunikaci nejčastěji a nejběžněji, děti si je osvojují nejdříve, jsou nejpřirozenější a jejich pojmenování patří k základní slovní zásobě (*jablko, pes, strom*). Další dvě úrovně jsou od ní odvozeny a vyžadují větší míru kognitivních dovedností (schopnost zobecnění na jedné straně a specifikace na straně druhé). **Nadřazená úroveň** je vzhledem k bázové úrovni obecnější (*ovoce, zvíře – savec – šelma psovitá, rostlina*); na **podřazené úrovni** kategorizace dochází naopak k rozrůznění a specifikaci (*jonatán, bernardýn, lípa*). Pojmy základní úrovně jsou příznačné pro naivní obraz světa, pojmy nadřazené a podřazené úrovně souvisí s potřebou zobecnění a abstrakce a dále s potřebou rozrůzněnější kategorizace jevů; jsou potřebné pro vědecký (a / nebo tak či onak specializovaný) obraz světa.

7.5 Kategorizace v naivním a vědeckém obrazu světa: pojem a prototyp

Kognitivisté staví proti sobě **kategorie přirozené** (které mají neostré hranice, jedna přechází v druhou), vycházející z přirozeného postoje ke světu, a **kategorie logické, vědecké** (výše uvedené aristotelské pojetí kategorie). S přirozenou kategorizací je

spjato **prototypové pojetí významu**, kdežto ve vědeckých kategoriích zaujímá centrální pozici **pojem**.

Pojmy jsou součástí vědeckého myšlení, jejich status a příslušnost ke kategorii je možno stanovit na základě verifikovatelných důkazů. Převažuje u nich funkce informativní, vyžaduje se významová přesnost a jednoznačnost, která vychází z jejich pozice v příslušném terminologickém systému. Místo pojmů je v odborné a administrativní sféře komunikace, tedy těch, které jsou založeny na objektivním a racionálním přístupu ke světu. Pojmově založené významy jsou oproštěny od konotací, subjektivního zabarvení apod.

Prototypy jsou naopak orientovány výrazně subjektivně. Vycházejí z nepřesné generalizace a ukazují místo dané věci v jazykově-kulturním obrazu světa určitého společenství. Prototyp (resp. stereotyp) je vlastní přirozenému přístupu ke světu, pro který je příznačný subjektivní aspekt, emocionalita a hodnotící postoj. Prototypové pojetí významu se tedy uplatňuje v tzv. **antropocentrických stylech jazyka** (srov. Bartmiński – Panasiuk, 2001). Vychází hojně z frazeologie, vztahuje se k běžné, každodenní komunikaci, k folklorním textům, anekdotám, k textům uměleckým, ale třeba také k bulvárnímu tisku, reklamě apod. (srov. například též specifickou hru s prototypy v černých kronikách, jak o tom píše s mnoha příklady Homoláč, 1998).

Sám způsob kategorizace je v naivním a vědeckém obrazu světa odlišný. Zatímco v běžném, naivním pojetí skutečnosti rozlišujeme např. u rostlin kategorii „zelenina“ nebo „květina“ (salát charakterizujeme jako zeleninu, růži jako květinu), což jsou kritéria „antropocentrická“, vycházející z užitkových nebo estetických vlastností příslušného jevu, botanika charakterizuje oba exempláře jako „rostliny“ a zařazuje je k příslušným čeledím, řádům apod. (srov. Piekarczyk, 2007).

7.6 Hranice kategorií a význam v různých jazycích

Kategorizace patří mezi kulturně specifické fenomény, hranice mezi jednotlivými kategoriemi mohou vést v různých jazycích různě. Typickým příkladem je rozdílná kategorizace barev v různých jazycích (srov. Vaňková a kol., 2005: 40 n. a 195 n.). Laura Janda (2004) se zmiňuje o tom, že v angličtině patří do společné kategorie (jak je naznačeno ve slovo tvorné stavbě příslušných výrazů – srov. kořen *chair*) to, co

čeština chápe jako věci různého druhu (*chair, armchair, wheelchair* X *židle, křeslo, invalidní vozík*).

Jako jiný příklad uveďme vyjádření dvou nerodilých mluvčích češtiny: *Ty bonbony se mi moc líbí*, řekl první z nich. Nehodlal se ovšemže vyslovit ke vzhledu bonbonů, ale k jejich chuti. (Ochutnal je poprvé; nechtěl tedy říci *mám je moc rád*, což by bylo namístě, kdyby šlo o jeho trvalý kladný vztah k dané pochutině.) V rodném jazyce tohoto mluvčího (ruštině) se nachází v jedné kategorii (a je pokryto významem jednoho slovesa, tj. *nraviťsja*) to, co Čech podle situace rozlišuje: pokud se libost týká chuti, nepoužívá se sloveso *líbit se*, ale *chutnat*.

Druhý mluvčí (jehož mateřským jazykem je angličtina) použil jinak, než je v češtině běžné, spojení *mít rád*: Řekl: *Tenhle film jsem už viděl a měl jsem ho moc rád*. Šlo o odpověď na otázku, zda jistý film zná. Čech by odpověděl, že se mu film *líbil*. Opět jde o rozlišení dvou podobných výrazů z významového okruhu libosti, které souvisí s českou kategorizací. V angličtině pokryje oba významy sloveso *to like*.

Je také např. obecně známo, že nemůžeme mluvit neutrálně o povaze svého čichového vjemu: buď něco voní, nebo páchne, příp. smrdí (nelze nalézt sloveso co do hodnocení indiferentní, jako je anglické *to smell*). Podobných příkladů nalezneme bezpočet; systematickému zkoumání rozdílných kategorizačních mechanismů v různých jazycích se věnuje kognitivně založené konfrontační studium sémantiky (viz dále).

Literatura k dalšímu studiu:

LAKOFF, George: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha 2006 (zejm. s. 19 – 159).

JANDA, Laura: Kognitivní lingvistika. In: Saicová Římalová, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha 2004, s. 9 – 58.

PIEKARCZYK, Dorota (2007): Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In: Saicová Římalová, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. FF UK, s. 45–57.

ROSCH, Eleanor (1977): Human Categorization. In: *Advances in Cross-Cultural Psychology*, vol. 1, New York.

VAŇKOVÁ, Irena (2005): Kategorizace a význam. In: Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J.: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha 2005, s. 67 – 91.

8. Jazykový obraz světa, stereotyp a studium konotací

Korelátém slova v mateřštině není pojem, ale prožitek.

(Zdeněk Neubauer)

8.1 Jazykový obraz světa

Jazykovým obrazem světa rozumíme způsob, jak určité jazykové společenství konceptualizuje, prožívá, hodnotí a sdílí skutečnost. V každém jazyce je totiž obsažena interpretace skutečnosti, resp. struktura soudů o světě. Ty jsou fixovány v gramatice, slovníku, frazeologii a ve všeobecně známých textech (folklor, popkultura, sdílené umělecké texty) a lze je specifickými metodami zkoumat.

Pojem jazykový obraz světa označuje i celý lingvistický směr, etabloující se ve slovanské lingvistice zhruba od 80. let 20. stol., zejména v Polsku (v Lublinu), ale i např. v Rusku (srov. též *naivní obraz světa*, Apresjan, 1995), co do období paralelně s rozvojem kognitivní lingvistiky v USA.³¹ Tento směr má však řadu předchůdců (které zmiňují jak Lakoff a Johnson, tak polští autoři Anusiewicz, Bartmiński, Grzegorzczkova aj.), jednak v německém filosofickém myšlení (J. G. Herder, W. Humboldt, L. Weisgerber, H. Gipper, E. Cassirer aj.), jednak v americké etnolingvistice spojené s jazykovým determinismem a relativismem (pojem *view of the world*) (E. Sapir, B. J. Whorf) – srov. Anusiewicz, 1999, Budil, 1992, Salzmann, 1996. Pojem sám byl převzat od W. Humboldta (*Sprachliches Weltbild*).

8.2 Kontexty zkoumání jazykového obrazu světa

V současnosti představuje jazykový obraz světa ústřední pojem lingvistiky, která je orientována:

³¹ Souvztažnou formulací Lakoffovou je snad konceptualizace světa obsažená v jazyce.

a/ **kognitivně** (zohledňuje vztah **jazyka a mysli**, resp. lidských kognitivních struktur – schopnosti myslet a mluvit, utvářet a sdílet pojmy),³²

b/ **kulturně a etnolingvisticky** (zohledňuje vztah **jazyka a společenství** – srov. *ethnos* –, tj. kolektivně sdílených pojmových struktur a hodnot, jež lze studovat na základě jazyka), a

c/ **antropologicky** (zohledňuje jazyk jako **antropologickou konstantu**, fenomén konstituující člověka v jeho bytí a v jeho vztazích ke společenství a univerzu; bere v úvahu filosofické aspekty, zejm. v perspektivě fenomenologicko-hermeneutické, srov. také pojetí člověka v modu *homo loquens* a postulát *integrální lingvistiky*³³ (Anusiewicz 1995: 64n.).

Jazykověda se v tomto pojetí profiluje jako **humanitní disciplína**, jako **filologie**. Jazyk se chápe v těsné souvislosti s literaturou v něm vytvořenou, resp. s kulturou daného společenství vůbec. Jako podstatná součást jazyka jako sémantického systému (*langue*) se vnímá i folklor a popkultura (tj. sdílené, jistým způsobem prefabrikované texty). Přirozený jazyk je v tomto směru ukotven do širších sémiotických souvislostí, do vztahů k dalším sémiotickým systémům (jež jsou s ním v mnohém souvztažné, srov. např. Lotman, 1970, Tolstaja, 2007).

Centrální a základní polohu zkoumání a popisu představuje obraz světa průměrného rodilého mluvčího, tzv. **naivní obraz světa** – oproti (sekundárně se utvořivšímu) objektivnímu, resp. vědeckému obrazu světa.

³² Znovu připomínáme, co již bylo uvedeno v předchozích kapitolách. Základem pro utváření pojmu (a zároveň významu) je lidská zkušenost, přesněji řečeno: aa/ **tělesnost**, resp. zkušenost vlastního těla v prostoru a lidsky fungujících smyslů, bb/ **pojmová metafora** a **metonymie** (prostřednictvím metafor myslíme a „žijeme“) a cc/ schopnost **kategorizace** (s důrazem na prototyp, resp. stereotyp, tj. nejtypičtějšího představitele kategorie).

³³ Jazykověda kognitivně-kulturní orientace může přispět k odpovědím na podstatné otázky dalších humanitních věd (jako jsou psychologie, sociologie, etnologie, folkloristika, teorie kultury, politologie, literární věda, estetika aj.). Jako vědy o člověku a lidském společenství jsou totiž nuceny se zabývat i jazykem, komunikací a texty, způsobem vedení diskurzu, řečovou manipulací, způsoby kategorizace a utvářením stereotypu, metaforickým systémem, možnostmi jeho využití i zneužití, zákonitostmi významových extenzí apod.

8.3 (Stereotyp a) konotace

Součástí (resp. *sui generis* jednotkou) jazykového obrazu světa je **stereotyp** (pojem je souvztažný s pojmem prototypu, viz 7.3 a 7.4).³⁴ Stereotyp je ukotven do jazyka prostřednictvím významových **konotací** a lze ho lingvisticky zkoumat specifickými metodami.

Konotace jsou v kognitivně-kulturním pojetí jazyka chápány nikoli tradičně jako pouze pragmatická (a „nekognitivní“) součást významu (srov. Čermák, 2001); jsou totiž i jeho součástí sémantickou a kognitivně velmi podstatnou. V tomto směru se rozlišují **konotace systémové** (silné) a **konotace textové** (slabé) (Puzynina, 1990, Tokarski, 2007). Ukotvenost konotací v systému je možno verifikovat kvantitativními i kvalitativními metodami (viz níže; podrobněji Bartmiński – Panasiuk, 2001, viz též Vaňková et al., 2005: 88). Textové konotace takto verifikovat nelze, objevují se pouze v textech, nikoli v jazykových, systémových datech (jako je frazeologie, deriváty apod., viz 8.4); jejich sdílenost je tedy méně průkazná. Vše textové je však potenciálně jazykové, a je tedy možné, že se systémovými stanou. Vhodným zdrojem studia textových konotací jsou **umělecké, resp. kreativní texty** (Pajdzińska – Tokarski, 2010, Tokarski, 2007, Vaňková et. al., 2005: s. 88 – 89).

Kromě studia jazykových slovníků (výkladových, frazeologických, etymologických aj.) a různých poloh běžného užívání jazyka (nejčastější kolokace zkoumané na základě elektronických jazykových korpusů aj.) se pro zkoumání konotací užívá i empirických metod (srov. např. Bartmiński, ed., 2006). Velká pozornost je už od počátku věnována textům folklorním (ze zaměření na slovesný folklor a lidový jazyk původně zkoumání lublinských etnolingvistů v čele s J. Bartmińským vzešlo); jazykověda v tomto pojetí se orientuje na kulturní dědictví daného společenství, jeho paměť a specifičnost jeho obrazu světa (včetně jeho vývoje a proměn).

³⁴ Pojem stereotyp je vhodněji včlenitelný do kontextu lingvistiky, zejména lexikální sémantiky; souvisí těsně s pojmem jazykového obrazu světa a lze ho chápat jako výsledek souhrnu konotací odpovídajícího výrazu (jak ukazuje pojetí J. Bartmińského). Prototyp se obvykle spojuje spíše s psychologickým utvářením obrazu věci v mysli (vzešel ostatně z kognitivní psychologie), zatímco stereotyp (třebaže i on má dimenzi psychologickou) akcentuje konvenčně danou sdílenost určitého obrazu v daném společenství (která je ukotvena v jazyce). Více o vztahu pojmů prototyp a stereotyp viz Vaňková a kol., 2005: 83 n

Konotace jsou spojeny se subjektivními styly jazyka a se stereotypy, zatímco objektivní styly (odborný, administrativní) vycházejí z denotačního významu a konotace se k nim již z principu nevážou (srov. rozdíl mezi odborným termínem a výrazem z běžného jazyka). Pokud říká Zdeněk Neubauer, že *korelátem slova v mateřštině není pojem, ale prožitek*, můžeme doplnit, že korelátem pojmu je naopak právě odborný termín (srov. *sůl* vs. *chlorid sodný*, ale i formálně též výraz, např. *lilie*, je nazírán v kontextu běžného uživatele a v kontextu odborném různě, srov. Piekarczyk, 2007).

8.4 Možnosti zjišťování a verifikace jazykových konotací:

Konotace zjišťujeme a verifikujeme jednak na základě kvantitativního výzkumu (statistické metody), jednak na základě údajů kvalitativních. Při tom vycházíme z těchto údajů:

a/ etymologické a motivační poukazy, slovotvorné souvislosti – „vnitřní forma slova“ (*zelený* – rostlinnost (*zel-*); *duše* – sepětí s výrazy *duch*, *dýchat*, *dech*, *vzduch*; *hubený* – part. pas. od *hubit*)

b/ sekundární, přenesené významy (*krysa* – zrádce; *Skot/ skot* – lakomý; *dřevo* – nešikovný, neobratný, necítící)

c/ významy derivátů (*bratrský* (*bratrská pomoc*); *cikánit*; *papouškovat*; *zdřevěnět* /*noha, jazyk*/)

d/ frazémy (*s klidem Angličana, anglický humor*; *sprostý jako dlaždič*; *pilný jako včelka*; *spát jak dřevo, ruce jako ze dřeva*)

e/ lidová slovesnost a popkultura (říkadla, písničky, průpovídky), společenským sdílené texty různého typu (umělecké texty, písňové hity, vtipy s prototypovými postavami – o policistech, o blondýnách apod.)

f/ „diagnostické věty“: „je to pes, ale nekouše“ – tzv. *but test*; „jako by to ani nebyly sestry“, „je to pravý/ opravdový starý mládenec“, „vždyť je to máma“ (... a z toho plyne, že...), „je to typická učitelka“, bonmoty („je to bývalá učitelka, ale stopy to na ní nezanechalo“, „učitelka není povolání, ale diagnóza“ apod.)

8.5 Význam slova *jaro*:

1/ pojmový, denotační, referenční význam: „roční období od 21. 3. do 20. 6.“ (SSČ)

2/ konotační význam (vycházející z přirozeného světa, zohledňující prožitky rodilého mluvčího a jeho zakotvenost do kultury spojené s jeho mateřským jazykem):

(Obě výše uvedené součásti významu jsou komplementární; obojí je důležité a patří k sobě, jak význam denotační, tak konotační.)

Explikace významu vychází z pojmového rámce schématu **cyklus**:³⁵

Základní význam: postavení jara v ročním cyklu

= **jaro**, léto, podzim, zima

Další významy:

↔ denní cyklus od rána do noci: **jaro** ↔ **ráno** (*probuzení přírody*) – svěžest, novost, začátek

↔ průběh lidského života: **jaro** ↔ **mládí** – srov. *jaro života, být v rozpuku* (pojmová metafora ČLOVĚK JE ROSTLINA)

Jaro je tradičně chápáno jako začátek přírodního cyklu (a hospodářského roku), jako jeho počáteční fáze: metonymicky mohou být v různých vyjádřeních zohledněny různé aspekty jara v přírodě (*až přiletí vlaštovky, až se tráva zazelená..., a opět rozkvetly pampelišky a vrátili se čápi...*); metaforicky se jako jaro chápou analogické jevy v životě člověka či společnosti (*mít jaro v duši, jaro národů*, viz dále). Hlavní roli při tom hrají např. tyto konotace s výrazem *jaro* spojené:

Konotace:

- → slunce, teplo – tání sněhu, zelené porosty, pučení listů a květů, jarní květiny, návrat tažných ptáků (vlaštovka, čáp...), ptačí hnízda, ptačí zpěv, plození a vyvádění mláďat

- → zelená barva (+ též pak jako „barva naděje“)
- → růst, počátek → orientace na budoucnost („nový život“)
- → mládí, svěžest (naplno se projevující život)
- → láska, milostná touha, živočichové si hledají sexuální partnery
- → obroda, nové životní impulsy, radost (srov. též Velikonoce – vzkříšení)

³⁵ O schématu cyklus podrobněji in Vaňková a kol., 2005: 239 n. aj.

Zjišťování a verifikace konotací:

a/ etymologie, motivační poukazy

jarý – kniž. „mladě svěží, bujný“, „rozjařený“. V jiných slov. jazycích významy prudký, prchlivý, horlivý, zuřivý, svěží, čilý... (srov. české etymologické slovníky)

b/ sekundární, přenesené významy

přen. kniž. a básn. „svěžest, mládí, obrození“ (SSJČ)

c/ odvozeniny, slootovorné souvislosti

adj. *jarní* např. ve spojení *jarní nálada* – veselá (SSČ); *jarní písnička* – implikuje svěžest, obrodu, veselost, radost ze života (SSČ); *jarní barva* „svěže zelená, svěží“ (SSČ); *rozjařit se*

d/ časté kolokace a frazémy

jaro národů (revoluční rok 1848 v Evropě), *Pražské jaro* (1968) – obroda, obrození, znovuzrození ve smyslu politickém, společenském či národnostním, uvolnění, „tání“, naděje v pozitivní změny

- *Přišlo na něj jaro* (... v komentáři o muži, někdy starším ... zamiloval se n. má zvýšený zájem o dívky, ženy a vyhledává jejich společnost)
- *Každá babička stará je veselejší zjara* (jaro působí na každého člověka příznivě; na jaře je každému lépe)

(viz příslušné svazky *Slovníku české frazeologie a idiomatiky*)

e/ tzv. diagnostické věty (viz níže)

Je jaro, ale... / *Letos je konečně (opravdové, pravé) jaro* / *Už dva roky nebylo žádné jaro* → co tyto věty implikují? (Srov. napětí mezi významem denotačním a konotačním.)

8.6 K zamyšlení

8.6.1 Co je možno vyvodit o obecně sdíleném chápání jara v českém kontextu (a tedy o významu slova *jaro*) z následujících údajů?

a/ ... z textu písničky Ivana Mládka?

*Už je tu zase to pitomý jaro
Ptáci řvou, šeríky smrdí
Pro samý kuřata není kam plivnout
V teple mi nakyslo strdí*

*Slunce do chalupy protivně leze
Sněhulák už se mi hroutí
Praskají ledy a vysychaj' meze
Anička trapně se krouť*

*Kvůli náký pomlázce
Děti vrbu ničí
Na zápraží housata
Jako hadi syčí*

*Už je tu zase to pitomý jaro
Nechodím vůbec už k voknu
Zase ty pupence, květy a tráva
Já jednou na jaře zcvoknu*

b/ ... z dokladů poskytnutých *Příručním slovníkem jazyka českého* (1935 – 1957) ?

... Krajina na Bretonově plátně jak v jeho verších směje se jarem. (Vrch.) Bylo mu, jako by jaro v sobě cítil *měl jasnou náladu* (Zey.) V očích spanilé hospodyňky zrcadlo se věčné jaro radosti a lásky (Šmil.) Teď v srdci pusto – tenkrát jaro lásky. (Hál.) Do jara mých illusí a fantasií zavál náhle mrazivý dech (Šub.) Jaro bujných nadějí v bujném srdci. (Svět.) Národ, dokud vůbec žije, je schopen více jar (Ner.) To nové skvělé jaro mého národa. (Podl.) Jaro lidstva. (Vrch.) Jaro druhého manželství. (Mrš.) **Mládí:** Krásné mládí, jaro života (Zey.) Šťastný byl věk jara mého. (Tyl) Dívka, obestřená všemi půvaby a kouzly ženského jara. (Herrm.) Uvadlá kráska ve všech koutech kraje uvadlé květy, památky svých jar mladých let. (Mach.) **Rok života:** Dámy mezi šestnáctým a dvacátým jarem. (Ner.) Ačkoli zažila na třicet jar, přece posud byla svěží. (Svob.) Již je tomu hezká řada jar. (Mach.)

c/ ... z těchto básní / úryvků?

*... I voda, v které byly konvalinky,
je jedovatá.
Což teprv všechno jaro!
Proniká do živých tkání
jako neutronová bomba
a zachvátí všechno živé.
(z básně Jaroslava Seiferta Okna na křídlech ptáků)*

František Halas, Jaro
*Kreslí jaro krásu žen
do křivek všech příslibností
chodím jako zasažen
jako vždycky do úzkosti*

*Taví vítr sněžnost těl
kreslí něžně jímku klína
jaro jsi můj nepřítel
bolí ta a bolí jiná*

*Každá nosí v sobě zmar
pošetilých pološtětí*

*Jaká to jen řada mar
chodí dole po náměstí*

František Halas, Nechci jaro

*Nafintěné jaro brčálový čase
nafoukané jaro fantidlo
pro fialky marně kdeco namáhá se
nespolknu to vnadidlo*

*Nechci ani slyšet povídání listí
a nechci pít čím krmíš pupeny
jenom ten můj podzim jenom ten mi zjistí
jak je knotek touhy stažený*

Jan Skácel, Stopadesátý sonet o jaru

*Jaro tak křehké
až se světlo láme
pomalu
slimáčími růžky*

*se odhodlává tráva
listí má prsty
k zemi svěřené
a ráno nepřestává*

*po celý den
a trvá přes půlnoc
a do poslední chvíle*

*na větvi hlohu
zpívá v dešti kos
a šílený je*

Zejm. v uměleckých textech jsou zachyceny i okrajovější (nebo naopak hlouběji uložené a ne tak patrné) polohy významu, tzv. **textové**, resp. **slabé konotace** (= nedoložené v jazykových datech, sdílené jen do jisté míry; z nichž se však časem mohou stát konotace jazykové): např. v případě výrazu *jaro*:

- síla klíčení a růstu – daná hluboce působícími zákony přírody: obroda všeho; nezastavitelná životní síla, která vše překoná; naděje v její moc (Hora)
- intenzita až „šílená“ – mohutný rozpuk a proměna přírody (kos u Skácela)
- prudkost, jedovatost, zkáza, přílišná míra života, jež může mít neblahé důsledky (Seifert)
- boj, zápas, agresivita (včetně bolesti a utrpení), aby byl uskutečněn nový život (Wolker)
- rozpuk upomíná na „zmar“, nový život na smrt – na zkázu krásy a životnosti, pomíjivost, klamy světa (Halas)

Srov. též *jarní deprese, jarní alergie* (častá kolokace, ale ještě zřejmě není přímo v rovině jazykových konotací X *jarní únava*)

8.6.2:

Příklad testovací metody na základě tzv. „diagnostických vět“ (je třeba formulovat, jaké konotace jsou jimi implikovány):

„Je to typický Skot“ → **přehnaně šetrný, lakomý**

„Je to pes, ale nekouše ani neštěká“ → pes obvykle 1/ **kouše** a 2/ **štěká**
(tzv. but-test)

„Jako by to ani nebyly sestry“ → 1/ sestry si obvykle bývají **podobné**, 2/ sestry se mají obvykle rády, udržují velmi **důvěrný vztah**.

Co lze říci o **konotacích** utvářejících stereotyp **učitelky** v češtině? (Vysvětlete, resp. dokončete následující výpovědi na základě svého jazykového povědomí a pak interpretujte.)

„Je to typická, pravá, opravdová učitelka“ → ??

„Jako by to ani nebyla učitelka“ → ??

„Je to učitelka, ale → ??

(Použito v dotazníku k diplomové práci o stereotypu učitelky v češtině)

Literatura k dalšímu studiu:

BARTMIŃSKI, Jerzy (2009): *Aspects of cognitive ethnolinguistics*. Ed. Jörg Zinken. London - Oakville: Equinox.

BARTMIŃSKI, Jerzy (2007): *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: UMCS.

TOKARSKI, Ryszard (2007): Konotace – prototypy – otevřené definice. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 13 – 25.

PAJDZIŃSKA, Anna: Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní – cizí“. In: Saicová Římalová, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*, Praha 2007, s. 27 – 44.

VAŇKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie – ŠLÉDROVÁ, Jasňa (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.

VAŇKOVÁ, Irena (1999a): Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*, 60, 214 – 224.

9. Mezikulturní sémantika a studium kulturně klíčových slov

Názvy některých pokrmů či nápojů jsou z jednoho jazyka do druhého nepřeložitelné, protože označují věc kulturně velmi specifickou (srov. *boršč*, *saké*, *povidla* nebo valašský *frgál*); ekvivalent neexistuje, cizinci můžeme věc jediné popsat prostřednictvím ingrediencí a postupu přípravy nebo přirovnáním k jídlu známému. Kulturně specifické jsou však třeba i názvy emocí, hodnot a jiná abstrakta. To, co se rusky označuje jako *toska*, může mít v jiných jazycích ekvivalent jen přibližný: *smutek*, *stesk*; *sadness*? Jak bychom si mohli myslet, že ruské slovo *duša* můžeme beze zbytku přeložit do angličtiny jako *soul*, nebo že anglické *happiness* je česky jednoduše *štěstí*? Máme český ekvivalent anglického výrazu *fair*? Jedině *fér* s počestným pravopisem: přebrali jsme totiž nejen anglický výraz, ale spolu s ním i celý kulturní koncept.

9.1 Anna Wierzbicka, původem polská lingvistka působící desítky let v Austrálii, studuje zákonitosti a specifičnost různých (i velmi exotických) jazyků jakožto obrazů světa. Svou disciplínu nazývá **mezikulturní sémantikou** (*cross-cultural semantics*) a v jejím rámci se zabývá např. scénáři emocí v různých kulturách a jejich srovnáváním. Hlavně ji však zajímá to, co je pro všechny kultury a jazyky „primární a univerzální“. Je totiž třeba nalézt neutrální pozadí, na kterém se teprve mohou ukázat zvláštnosti každého z nich. Druhým polem zájmu A. Wierzbické je pak zákonitě zkoumání kulturních specifík, která se v jednotlivých jazycích vyjevují jako tzv. kulturně klíčová slova.

9.1.1 Primární a univerzální sémantické jednotky

Anna Wierzbicka se dlouhodobě zabývá studiem primárních a (zároveň) univerzálních pojmů – tj. takových, které mají výrazové koreláty ve všech jazycích, a zároveň představují *indefinibilia*, pojmy dále nedefinovatelné, jakési „atomy významu“ (*semantic primes/ primitives*). Inspirovala se zejména Leibnizovým přesvědčením, že existuje cosi jako „jednoduché ideje“, tvořící abecedu lidské mysli (*alphabetum cogitationum humanorum*); podle Wierzbické může mít tato „abeceda“ podobu relativně malého, konečného souboru sémantických jednotek (jichž je omezený počet, přibližně kolem šedesáti); z nich je pak složeno nekonečné množství komplexních významů. Soubor těchto konceptů, jak se později ukázalo, tvoří jednak „slovní zásobu“ jakéhosi minimálního jazyka a jednak ho lze využít jako nástroje – metajazyka pro účely sémantické analýzy a popisu. Dobře slouží k popisu významu též v mezikulturní sémantice a představuje nástroj pro jednoduchou a srozumitelnou explikaci významu, a to i pro laiky; může sloužit (jako „minijazyk“) také při dorozumívání lidí z různých kultur (podrobněji viz Vaňková et. al., 2005: 37 – 46.)

Srov. následující přehled sémanticky primárních jednotek, přebraný z: Goddard – Wierzbicka, 1998 (viz Vaňková et al., 2005: 40).³⁶

1. Substance (bytosti a věci): JÁ, TY, NĚKDO (osoba), NĚCO (věc), LIDÉ
2. Determinátory: TENTO, STEJNÝ, JINÝ
3. Kvantifikátory: JEDEN, DVA, NĚKOLIK, MNOHO, VŠECHNO
4. Mentální predikáty a slovesa smyslové zkušenosti: MYSLET, VĚDĚT, CHTÍT, CÍTIT, VIDĚT, SLYŠET
5. Mluvení: ŘÍKAT, SLOVO, PRAVDA
6. Akce a události: DĚLAT, STÁT SE
7. Hodnocení: DOBRÝ, ŠPATNÝ
8. Deskripce: VELKÝ, MALÝ
9. Existence a vlastnění: BÝT, MÍT
10. Život a smrt: ŽÍT, ZEMŘÍT
11. Metapredikáty: NE, MOŽNÁ/ASI, MOCI
12. Spojování dějů logickými vztahy: PROTOŽE, JESTLIŽE, KDYBY
13. Čas: KDY (čas), TEĎ, PO/POTOM, PŘED/PŘEDTÍM, DLOUHO, BRZY
14. Prostor: KDE (místo), ZDE, POD (dole), NAD (nahore), DALEKO, BLÍZKO, STRANA, UVNITŘ
15. Intenzifikace: VELMI, VÍC
16. Taxonomie: ČÁST (něčeho), DRUH (něčeho)
17. Podobnost: JAKO

Za pomoci primárních a univerzálních jednotek *říkat*, *myslet*, *chtít*, *pravda*, *dělat*, *stát se*, *někdo*, *něco*, *jako*, *ne* můžeme popsat např. význam významově složitějších sloves *lhát*, *slíbit* nebo *donášet* – a posléze např. zjistit, že některá jazyková společenství mají podobné pojmy jinak modifikovány, že v nich oproti jiným např. určitý „atom významu“ chybí, anebo přebývá.

Podívejme se, jak lze podle A. Wierzbické – tj. na základě její metody spočívající ve specifickém využití primárních a univerzálních jednotek, které stanovila (viz výše) – ukázat významovou diferencí mezi anglickým výrazem *happy* a nejbližším německým ekvivalentem *glücklich* (převzato a přizpůsobeno z kapitoly zpracované C. Goddardem a A. Wierzbickou in: Dirven – Verspoor, 1998: 146 n.)

³⁶ V jiných – pozdějších i dřívějších – studiích A. Wierzbické se tento seznam v drobnostech liší, protože autorka jednotlivé pojmy průběžně (opakovaně) verifikuje. Zájemcům o komplexní pojednání o těchto „univerzálních a primárních jednotkách“, jejich zkoumání, formulaci a ověřování na velkém množství jazyků doporučujeme zejména titul *Semantics. Primes and Universals* (Wierzbicka, 1996). I v ostatních svých (četných) knihách však alespoň stručný výklad těchto jednotek autorka podává, zejména s nimi však pracuje při výkladu různých pojmů a významových oblastí, jež jsou ve zkoumaných jazykových společenstvích kulturně významné (zejm. emoce a pojmy z oblasti prožitkových, intelektuálních a etických hodnot – viz též zde dále, zejm. 9.2.1 v subkapitole o klíčových slovech). K tomu srov. Wierzbicka, 1997, 1999a, 1999b, 2007 aj.

(A) Vysvětlení „X cítí *happy*“

1. Někdy si nějaká osoba myslí něco takového, jako je toto:
 2. někdy se mi stalo něco dobrého
 3. chtěl jsem to
 4. nechci nic jiného
5. proto tato osoba cítí něco dobrého
6. X cítí něco takového jako toto

(B) Vysvětlení „X cítí *glücklich*“

1. Někdy si nějaká osoba myslí něco takového, jako je toto:
 2. někdy se mi stalo něco dobrého
 3. chtěl jsem to
 4. všechno je teď velmi dobré
 5. nemůžu chtít nic víc
6. proto tato osoba cítí něco dobrého
7. X cítí něco takového jako toto

Povšimněme si diferencí na čtvrtém (a ve druhém případě též pátém) řádku uvedených sémantických charakteristik. Signalizují, že německý výraz *glücklich* je významově silnější než anglické *happy*: charakteristiky „všechno je teď velmi dobré“ a „nemůžu chtít nic víc“ implikují podle Wierzbické jednak velkou intenzitu a totální zkušenost, resp. euforii, jednak vázanost na bezprostřední okamžik (v těchto aspektech se sémantika *glücklich* přibližuje sémantice anglického výrazu *joy*).³⁷ Wierzbicka připomíná také italský výraz *felice*, pol. *szczęśliwy*, rus. *šťastliv* a my bychom mohli připojit i české *šťastný*: podle ní anglickému *happy* odpovídají méně, než se obvykle soudí: v anglické větě *I am happy with his answer* nelze přeložit *happy* německým adjektivem *glücklich*; je sémanticky slabší, spíše ve smyslu německého *zufrieden* nebo francouzského *satisfait/ content* – i česky bychom v nejtypičtějším kontextech výskytu anglického výrazu *happy* zvolili nejspíše překlad *spokojený (jsem s jeho odpovědí spokojený)*.³⁸

³⁷ V citované studii je podobně podána také charakteristika anglického výrazu *joyful* ve srovnání s *happy*. Rozdíl mezi nimi je doložen kontexty s adverbii od nich odvozenými: *The children were playing happily* X *The children were playing joyfully*. U pocíťování emoce spojené s *joy* shledává autorka oproti *happy* silnější intenzitu a těsné spojení s aktuálním okamžikem (s tím souvisí i větší dynamika nápadnější vnější projevy této emoce); pro *happy* je naopak příznačná větší vázanost na prožívající osobu (něco dobrého se stalo / děje **mně**) a s ní spojené niternější prožívání. Jinou věcí – avšak v širším kontextu též velmi důležitou – je pak mnohem větší frekvence *happy* a jeho derivátů (ve srovnání s *joy*) v současné angličtině a s tím související stylová příznakovost výrazů slovtvorně spojených s *joy*.

³⁸ Srov. také tamtéž: *Are you thinking for applying for a transfer? - No, I am quite **happy** where I am.* I zde by v češtině odpovídalo výrazu *happy* spíše adjektivum *spokojený* než *šťastný*. (O *happiness*,

9.1.2 Kulturně klíčová slova

Zde se však chceme v souvislosti s A. Wierzbickou podrobněji zmínit zejména o její teorii tzv. kulturně klíčových slov (*key words*). V daném jazyce to jsou slova nápadně frekventovaná, vyskytují se ve frazeologii, mají množství odvozenin a užívají se v různých typech textů i v různých komunikačních sférách. Skutečnosti jimi označené bývají navíc tematizovány v literatuře, v písňových textech či ve společenském (dnes i mediálním) diskursu. Nejčastěji jsou vázána na oblast emocí, zdvořilosti, mezilidských vztahů, společenského postavení, norem chování; podstatně souvisí s hodnotami, jež dané společenství uznává. Na jejich základě a jejich prizmatem lze vyložit specifičnost dané kultury, její hodnotový systém, založení, emocionalitu a vůbec zvláštnosti společenství, k němuž se vztahují. Wierzbicka se například ptá (a také odpovídá): jaké jsou „vzorce přátelství“ v různých kulturách? Čím se liší pojmy vyjadřované anglickým výrazem *friend*, ruskými slovy *drug*, *prijatel* a *tovarišč*, polskými *kolega*, *przyjaciel* a australským *mate*? Které z těchto výrazů představují klíčová slova? Do jaké míry jsou ekvivalentní výrazy *libertas*, *freedom*, *liberty*, *svoboda*, *volja* a *wolność* a nakolik a v čem je každé z nich zapuštěno do svého specifického kontextu, tvořeného určitým kulturním pozadím? Co o svém kontextu říká?

Uplatňuje se zde metodologicky významně i hledisko srovnávací. Wierzbicka bere v úvahu překlady určitých (typických – nebo kulturně významných) děl do jiných jazyků a zabývá se tím, jaké ekvivalenty v nich zkoumané klíčové slovo získává; většinou jich bývá několik, v různých kontextech různé, neboť klíčová slova mají sémantiku širokou a velmi rozrůzněnou – takže v jiných jazycích jim odpovídá několik výrazů), s jakými problémy se při jejich hledání překladatel zjevně potýká? – Tak např. při studiu ruského výrazu *duša*, velmi exponovaného jak ve frazeologii a v lidové slovesnosti, tak i v ruské národní literatuře, porovnává Wierzbicka rozličné kontexty jeho užití ve *Vojně a míru* L. N. Tolstého v ruštině a v anglickém překladu románu. Je evidentní, že na místě ruského výrazu *duša* nestojí v anglickém textu vždy jeden a týž ekvivalent, ale většinou některý ze tří: *soul*, *heart* a *mind*. Převedení do jiného kulturního kontextu odhaluje nesamozřejmost a zvláštní exponovanost ruského pojmu (a pojetí) toho, co se označuje výrazem *duša*. Podle Wierzbické je to spojeno s tím, že v západní kultuře byly od původně komplexního chápání lidské psychiky, racionality, morálky a duchovnosti tyto jednotlivé aspekty od sebe odděleny a osamostatněny: právě s tím souvisí fakt, že překladatel *Vojny a míru* do angličtiny nemůže přeložit každý výskyt výrazu *duša* jako *soul*, to by působilo nepatřičně (zejména v americké angličtině je *soul* omezeno výrazně na kontexty duchovní a náboženské; jako ekvivalenty ruské *duše* se mnohem častěji uplatňují výrazy *mind* nebo *heart*). Wierzbicka ukazuje také spjatost výrazu *duša* s dalšími ruskými klíčovými slovy z téhož významového okruhu: *sud'ba* a *toska*: vše vychází z jednoho pojetí základních životních daností a hodnot (srov. Wierzbicka, 1992: 31). V jiné studii zkoumá Wierzbicka konotace německých označení *Heimat* a *Vaterland* (všimá si např. toho, že první se objevuje ve vězeňských písních a druhé v písních válečných) a ukazuje, v čem se liší od ruského klíčového slova *rodina* a polského *ojczyzna* a co to prozrazuje o pojetí domova a rodné země (a vztahu individua k ní – který může mít např. podobu vztahu dospělého dítěte k matce) v jednotlivých kulturách (Wierzbicka, 1997: 156). Porovnává také rozdílné koncepce osudu a

resp. štěstí a jiných velmi přibližných ekvivalentech tohoto pojmu v mezijazykové a mezikulturní perspektivě srov. Wierzbicka 2007).

předurčenosti, anebo naopak náhodnosti životní cesty, jak se vyjevují prostřednictvím polského slova *los* a ruského *sud'ba*; v ruské kultuře je téma osudovosti – jako „toho, co je mi souzeno“ – ve své vypjatosti a individuální tragičnosti opravdu proslulé a autorka tuto skutečnost ukazuje v mnoha souvislostech i ve srovnávacím aspektu (Wierzbicka, 1992: 65). Dále za pomoci klíčových výrazů australské angličtiny (ale např. i jejích typických sufixů) vykládá též povahu australské kultury a pro cizince těžko pochopitelnou hrubost vyjadřování a vzájemné komunikace (s množstvím nadávek a vulgarismů, např. *bastard*, *bloody*, *bullshit*, srov. tzv. *B- words*) – která však ve své podstatě nese hodnoty veskrze pozitivní: posilování soudržnosti, signál příslušnosti ke společenství, kamarádství, nechuť k sentimentu (srov. Wierzbicka, 1997: 198 n.). Zkoumá také soubor japonských klíčových slov spojených se zdvořilostí a mezilidskými vztahy (*amae*, *enryo* aj.)(tamtéž: 235).

9.2 Česká kulturně klíčová slova

9.2.1 *Domov*

D. Danaher (2010) se v perspektivě kognitivní lingvistiky zabývá dílem Václava Havla. Ve své stati ukazuje tři slova, která se v Havlových textech jeví jako klíčová – *domov*, *klid* a *svědomí*. Uvažuje o tom, zda jde o výrazy „klíčové“ pouze v myšlenkovém světě Václava Havla, anebo zda mají širší platnost a lze je vztáhnout k češtině a české kultuře vůbec.

Danaher ukazuje, že tato slova nemohou mít v překladu pokaždé stejné ekvivalenty. *Domov*, jak říká Havlův překladatel Paul Wilson, představuje v češtině pojem mnohem důležitější, než je ten anglický spojený s výrazem *home*. Nejenže je někdy náročné rozhodnout, kdy zvolit *home* a kdy *homeland*. Ani opozice *house* a *home* není v angličtině tak vyhrocená jako u českých výrazů *dům* a *domov* (můžeme mít krásný dům, a přitom to nebude krásný domov a naopak, v angličtině výrazy *house* a *home* takto do opozice postavit nelze). Konotační potenciál spojený s anglickým výrazem *home* je ve srovnání s českým *domovem* takřka zanedbatelný.

Že je výraz *domov* naplněn specificky českým obsahem a že má sémantický potenciál hodný klíčového slova, ukazují mj. i Havlovy filosofické úvahy, které se týkají identity člověka a jeho vztahu k „obci“, rodné zemi, k Evropě a světu až po vztah k univerzu a transcenci: *domov* je v tomto kontextu centrálním výrazem. (Dodejme, že pojem *domova* má velký význam i v díle českého filosofa Jana Patočky, jehož vliv na myšlení Václava Havla je nesporný.) I to je signifikantní, že česká hymna začíná slovy *Kde domov můj*.

Výrazy, které v češtině s lexémem *domov* významově korespondují, patřívají mezi klíčová slova i v jiných jazycích. Jde o ekvivalenty odpovídající pojmům, které souvisí s významy blízkými českému slovu *rodina* či anglickému *family*, ruskému *semja* a polskému *rodzina*, ale zároveň i českému výrazu *vlast*, anglickému *homeland*, německému *Heimat*, polskému *ojczyzna*, ruskému *rodina* či latinskému *patria*. Jak *rodina*, tak rodná země ovšem reprezentují základní lidské hodnoty.

V základě slova *domov* (i lokálního určení *doma* a směrového *domů*) stojí samozřejmě *dům* ve smyslu obytného stavení, budovy. Starý indoevropský kořen (**domu-*, **dem* – stavět –, srov. např. i lat. *domus*) se uplatňuje i v přejímkách *dóm*, *doména*, *dominium*, *dominantní*, *domestikace* aj. (srov. též od *domus* odvozený výraz *dominus* – pán). Ze staročeských podob nepřímých pádů substantiva *dům* („jděte domovi“) se později vyvinul výraz s abstraktním významem *domov* a adverbia *doma*, *domů*. (Doplňme, že v ruštině ani polštině znamená *dom* dům i domov; lexikální rozlišení významu, jaké je vlastní češtině, tam neexistuje.)

V češtině ovšem poukazuje konkrétně *dům* k prototypu domova: domov má v naší představě primárně podobu domu. Rodný dům nebo dům, ve kterém člověk trvale žije, je centrem „soustředných kruhů“ domova, jak o nich mluví V. Havel.

Jungmannův slovník (1835) uvádí substantivum *domov* s významovou charakteristikou „kde někdo domem, bytem jest, neb kde se narodil, Heimat, Wohnung, Geburtsort, Vaterstadt, Vaterhaus“. Jasně jsou zde vymezeny dva vzájemně související významové aspekty výrazu *domov* a k nim se pojící konotační centra: **bydlení a rodné místo**.

V prvním centru je obsažen význam domova jako **místa pobytu ve vlastním, soukromém prostoru**. *Domov / doma / domů* se pojí především s konotacemi bezpečí a soukromí, odpočinku, pohodlí a uvolnění (srov. frazémy *buďte tu jako doma*, *cítit se někde/ v něčem jako doma* – tj. i v nějaké sféře činnosti, oboru apod.) a také s vlastněním (*co je doma, to se počítá; přinést něco domů* – a tím to učinit majetkem svým, resp. své rodiny), s pocitem důvěrné znalosti prostředí, jistoty a orientace v něm (*být v nějaké oblasti doma, jako doma* – vyznat se v něčem, rozumět něčemu (srov. *už jsme doma* ve smyslu „už rozumíme“).

S domovem je spojena síť sociálních vazeb (srov. *být mezi svými*). *Bezdomovec* je ten, kdo nemá kde „spocinout“ („nemá kde spát“, pobývat, uložit si své věci, umýt se apod.), ale současně mu většinou chybí i síť vztahů, která k domovu patří (rodina, sousedé) a představuje (aspoň v rámci stereotypového domova) přijetí, sdílení a jistotu vzájemné pomoci.

Druhé významové centrum souvisí **s našimi kořeny, s rodem a primární rodinou**, tedy tou, do níž jsme se narodili a v níž jsme vyrůstali. Jde tedy v prvé řadě o místo (*rodný dům* – nebo dům či byt, ve kterém jsme vyrůstali, *rodný kraj, rodná země/ vlast*), kde jsme byli dětmi a cítili se obklopeni péčí a láskou a kde jsme také začali vnímat svět a poznávat jeho základní kontury. V tomto profilu je (zejména u dospělých a starších lidí) akcentována minulost. Okruh konotací vyznačuje sepětí domova s vlastním dětstvím a s matkou, s užší i širší rodinou, ale i s dávno zemřelými předky. Mnoho by zde osvětlily texty českých spisovatelů a básníků posledních dvou století.

Domov v prostorovém, sociálním i kulturním aspektu bývá často idealizován a adorován. Dodnes je to patrné z kýchovitých textů i jiných výtvorů (např. užitého umění, suvenýrů apod.) s tematikou domova: hrnečky či vyšíváné kuchařky s obrazy idealizovaných domků a venkovských chalup či přírodních scenerií s horou Říp. Bývají u nich nápisy jako „Domove, drahý domove“ nebo „Ten, kdo doma štěstí nedbá, v cizině ho marně hledá“. I do reklamy pronikají frazémy, resp. mnohdy vyprázdňené fráze *teplo domova*, *vůně domova* či *pohoda domova*. Připomeňme reklamy typu „Co dělá domov domovem? Osvěžovače vzduchu XYZ!“ Nebo: „Káva XY – pohoda domova.“ (Podrobněji včetně jazykových dokladů a z nich vyplývajících významových profilů viz Vaňková, 2012a.)

9.2.2 Pohoda

Výraz *pohoda* se v poslední době používá velmi často a v mnoha situacích, a platí to i o jeho poměrně nových odvozeninách *pohodový*, *pohodář* aj. Z důvodů, jež zde budou vyloženy, je lze pokládat za české kulturně klíčové slovo.

Výraz *pohoda* je velmi starý; podobně jako dodnes v ruštině a polštině znamenal původně „počasí“, později „dobré počasí“ (opakem je *nepohoda*, *nečas*) a později nabyl řady dalších významů spojených s příjemností, vhodností, pohodlím či spokojeností. Přibližně v posledních dvou desetiletích se však stupňuje frekvence tohoto výrazu i v dříve nezvyklých kontextech

Reklamní slogan jedné rozhlasové stanice zní „Rádio na vlně pohody“; internetový server Pohoda ve škole nabízí studentům pohodlné stažení textů, jako jsou „referáty, životopisy, čtenářský deník, taháky“; stěhovací firma má název *Stěhování v pohodě*, *Česká pohoda* je cestovní agentura poskytující „pohodovou dovolenou v Čechách a na Moravě“. Klid, harmonie, zdraví duše i těla se nabízí pod tituly: „Buďte v dobré kondici a v pohodě!“, „Wellness aneb Buďte v pohodě!“. A ještě konkrétněji, se zacílením na určité výrobky, služby či kurzy, které mají sloužit k překonání nějakého nepříjemného problému, ať už bolesti, starosti, tělesného pachu, nadváhy či trémy (a dokonce stárnutí): „Buďte v pohodě, používejte deodorant!“, „Zhubněte v pohodě!“, „Zatočte s trémou, buďte v pohodě!“, „Stárněte v pohodě!“.

Fakt, že se slovo *pohoda* stalo v posledních letech tak frekventovanou součástí každodenní slovní zásoby, reflektují i slovníky neologismů – najdeme v nich nově vzniklé deriváty *pohodička, pohodář, pohodářka, pohodový, pohodovka* aj.; široce se ujal i frazém (*být v pohodě*), respektive mezi mládeží i zkráceně *být v poho*. S výrazem *pohoda* a jeho deriváty se setkáváme nejen v běžném neformálním hovoru, ale nápadně často i v reklamních sloganech, v názvech restauračních a rekreačních zařízení (hotelů, restaurací, kaváren, cukráren, penzionů), cestovních kanceláří, festivalů, hudebních skupin, rozhlasových stanic a jejich pořadů, časopisů a jejich rubrik, v titulech časopiseckých článků a mnohde jinde.

Běloruská studentka Tatjana Balaščenko byla udivena tím, že v Praze neustále naráží na slovo *pohoda*: v běžném hovoru, při hledání na internetu, v časopisech, v televizních reklamách i na billboardech, na vývěsním štítu hospody i na krabičce s ovocným čajem. Dříve toto slovo nepokládala za nijak zvláštní. Začala se tedy *pohodou* zabývat a výsledky asocičního testu, jež v této souvislosti provedla, vedly k zajímavým zjištěním.

Testu bylo podrobena celkem 130 pražských vysokoškolských studentů. Na žádost, aby zapsali asociace k výrazu *pohoda*, uvedlo nejvíce z nich *klid* (18 odpovědí), z dalších synonym následovaly *radost* a *uvolněnost* a dále *bezstarostnost, dobrá nálada, spokojenost, vyrovnanost, nicnedělání, příjemný život, relax, štěstí, vytoužený stav*. Další uváděné asociace lze rozdělit do několika sémantických okruhů.

- **příjemné počasí**: slunce (6), sluníčko (4), slunko, teplo, léto, jaro, povětrí
- **domov a rodina**: domov (9), doma (5), rodina (3), Vánoce
- **volný čas, odpočinek a období pro něj vyhrazená**: spánek (4), volno (2), víkend, prázdniny, dovolená
- **konkrétní atributy situace odpočinku**: křeslo, křesílko, gauč, krb, pláž, táborák (2), hudba, kniha, kafe, cigareta

Autorka ukazuje, že většina odpovědí implikuje význam klidu a duševního i tělesného spočinutí. Na svou otázku, „proč je *pohoda* pro Čechy tak důležitá“, dává odpověď v podobě charakteristiky „dnešní uspěchané doby“; rychlého tempa současného života, které vede k fyzickému i psychickému vypětí: reakcí je podle ní touha po klidu a *pohodě*. (Autorka překládá výraz *pohoda* do ruštiny slovem *spokojství*, avšak, jak sama říká, to je jen pomocné a překlad nemůže obsáhnout mnohočetné konotace českého lexému *pohoda*. Znamená, dodejme, spíše *klid*.) Frazém v podobě předložkového pádu *v pohodě* překládá autorka do ruštiny jako *v porjadke* (*v pořádku*), avšak se stejnými výhradami.

Upozornit můžeme na vysoký počet asociací s výrazem *klid* a *domov*; ukazují sepětí daných pojmů a jejich spolupatříčnost k jedné sémantické oblasti. Určení všech těchto výrazů jako českých kulturně klíčových slov působí v tomto ohledu dosti věrohodně.

V úvahách na téma (české) pohody a pohodovosti, včetně souvislosti s opozicí klidu a neklidu (jak o ní uvažuje D. Danaher, viz výše), se můžeme dostat i hlouběji do naší národní historie, k postojům, které *pohodovost* exponovaly jako hodnotu – např. k *biedermeierovské idyle*, ke kultu nenáročného, klidného soukromého štěstí, které nepřesahuje starost o materiální, sociální a emocionální blaho jednotlivce a jeho soudržné rodiny, mimo rozpory, riskování či usilování, mimo hledání pravdy či obecného dobra, mimo zájem o věci, které horizont této spokojenosti překračují. Orientace na drobné hodnoty prostého rodinného a soukromého života bývá chápána takřka výhradně jako pozitivum („*pohoda domova*“, orientace na rodinu, heslo „za

ničím se nehonit“ – např. v opozici k negativně chápané kariéře či ambicióznosti; nežít ve stresu, usilovat o pohodlí pro sebe a své blízké, oddávat se koníčkům, jako je vaření, zahrádkaření či chalupářství apod.). Zároveň však tento postoj může představovat i systém hodnot, proti jakému se četné generace naší historie zejména v mládí bouřily, např. s poukazem na hlavní postavu z Herrmannova románu o „otci Kondelíkovi“, který tento životní způsob ztělesňoval. (Připomeňme i negativně hodnotící výrazy *maloměšťák*, *maloměšťáctví*.) Snad bychom tu však mohli uvést i jinou literární postavu – dobrého vojáka Švejka z románu Jaroslava Haška, postavu nevzrušenou a stále se usmívající, která se ani v absurdních situacích nedá vyvést z klidu a hodnotově se orientuje primárně na osobní pohodlí. Podle mnohých a pro mnohé (Čechy i cizince) ztělesňuje Švejk českou národní povahu, ať už v pozitivním, anebo negativním smyslu slova, ať už v ní akcentují mírumilovnost, nekonfliktnost („holubičí povaha“), smysl pro humor za každé situace, anebo pohodlnost, přízemnost, orientaci na materiální hodnoty, pasivitu, nechť vstupovat do konfliktů či nedostatek vyšších ideálů. Dále uvidíme, že úvahy o (české) pohodě a pohodovosti korespondují i s dalšími lingvistickými daty.

9.2.3 Česká kulturní specifičnost v gramatice: „seberozmazlující“ *si*

Laura Janda ve své stati o možnostech kognitivnělingvistických přístupů (2007) uchopuje v konkrétnosti způsoby, jakými se do jazyka promítá kulturní specifičnost určitého společenství; uvádí příklad, který zjevně souzní s poznatky D. Danahera o českém výrazu *klid* i s tím, co se ukazuje v souvislosti s *pohodou* jako českým klíčovým slovem. Jde tentokrát o jev gramatický – o českou reflexivní dativní zájmennou formu *si*, která vyjadřuje ve spojení s mnoha slovesy specifický význam, že někdo dělá něco pro své vlastní potěšení, pohodlí či prospěch: vyskytuje se u sloves, která jsou blízkými synonymy výrazů *dát* a naznačují, že (si) něco opatřujeme (srov. *koupit si*, *obstarat si*, *opatřit si*, *přivlastnit si*, *vynutit si* apod.); dále u sloves referujících o tom, co děláme pro svůj prospěch či potěšení, srov.: *Nechceš si vzít zákusek?* – *V neděli si upečeme dort.* – *Zapálil si cigaretu.* – *Často si při práci zpívala.* – *Holčička si vydržela celé hodiny kreslit.* – *Večer si budu číst*, srov. též příklady z článku L. Jandové *klikněte si pro větší obrázek* či *na klíně měl notebook a surfoval si po internetu* (srov. i frekventovanou vazbu *dát si něco k obědu*; *co si dáte?*) Pro vyjádření „faktoru libosti“ (*pleasure factor*) máme v češtině k dispozici také kombinaci zvrátneho *si* a slovesa s prefixem *za-* (*zaplavat si*, *zajezdit si na kole*,

zatančit si, zahrát si na klavír) nebo *po-* (*popovídat si s kamarádkou, postěžovat si sousedce, pohrát si s kočkou, ale i pochutnat si*).

Takové prostředky pro vyjádření „seberozmazlujícího“ chování (*self-indulgent behavior*) jsou prý v rámci jiných jazyků a kultur unikátní. Jde tu snad – říká Laura Janda – o jisté konceptualizační vzorce, které lze spojit s charakteristickými rysy české kultury. V souvislosti s orientací na individuální uspokojení či pohodlí (*me-first-self-indulgence*) připomíná postavu Švejka, ale i absurdní vynálezy Járy Cimrmana, které měly směřovat k většímu individuálnímu komfortu. Autorka jde tak daleko, že jako projev takovýchto tendencí vidí i Dubčekovu politiku „socialismu s lidskou tvářící“, a dokonce též Husákův režim, jehož cílem bylo umlčovat nespokojenost českých a slovenských občanů snahou vyhovět jejich pohodlí a touze po materiálním zabezpečení. Na rozdíl od situace v Polsku či v Rusku, kde měl socialismus podobu zcela jinou, většina českých občanů mlčela a stáhla se do soukromé sféry, aby se v mezích možností věnovala rodině, kutilství a budování chalup, konstatuje autorka. (Samozřejmě tu jde o stereotypové nahlížení na zmiňovanou dobu – a ve stereotypech, jak víme, je obsaženo zobecnění často v mnohém pravdivé, ale i jednostranně zkreslující.) Tyto souvislosti – píše Laura Janda – nejsou sice objektivně prokazatelné, ale srovnání mezi tím, co se tak specificky vyjadřuje prostřednictvím jazykových jevů, a tím, co je ukotveno kulturně-historicky, se zde přirozeně nabízí.

Připojme, že s tím vším souzní i akcent na významovou oblast zastřešenou slovem *pohoda*: ba že to všechno představuje jednu konzistentní významovou polohu, promítající se do specifického vyjádření dominance osobního, individuálního pohodlí i dalších atributů, které s ním souvisí.

9.2.4 Proměny v sémantickém okruhu emocí a nálad v současné češtině

Podle A. Wierzbické je vždy nutné zkoumat celou sémantickou oblast, do níž se výraz nahlížený jako potencionální klíčové slovo začleňuje a v níž má specifické postavení. V případě *pohody* to je okruh emocí, nálad a psychických stavů.

Z této oblasti k nám přicházejí – zprvu zejména prostřednictvím mládeže – četné anglicismy, které s sebou nesou specifickou sémantiku, v tradičním českém a vůbec slovanském obrazu světa nezvyklou, a rychle se etablují: např. *sory, jsem hepy, dát si*

relax; připomeňme i původně psychiatrické termíny, které se v posunutém, neterminologickém, většinou expresivním významu – a často deformovány a morfologicky přizpůsobeny mluvě mládeže – dostávají postupně do běžné, neformální komunikace: *depka*, *hystřák*, *dementní* (ve významu „nepřijemný“) aj.

Některá frekventovaná slova z okruhu emocí a nálad jsou však ryze českého původu a byla známá i dříve: jejich význam se však poněkud proměnil a v nové společenské atmosféře se zvýšila jejich frekvence. Kromě *pohody* (a jejích derivátů) mezi ně patří i výrazy *užit si něco* či *vychutnat si něco* (zřejmě jako ekvivalenty anglického *to enjoy*, které jsme dříve evidentně tolik nepotřebovali). Zdá se, že se jejich četnost v komunikaci v posledních letech výrazně zvýšila: snad to provází orientaci k reflektovanému (a cíleně vyhledávanému a „zařizovanému“) prožívání příjemného času, k novodobé formě hédonismu. Podle sociologů je to příznačným rysem dnešní fáze euroamerické civilizace; Gilles Lipovetsky jej charakterizuje jako *paradoxní štěstí*.

Současně se spolu s pojmem *pohody* a *pohodovosti* připomínají i opačně hodnotící výrazy z okruhu nálad a emocí (znovu hlavně z mluvy mládeže): *hrotit* (něco) či *prudit* a *vopruzovat* ve významu „obtěžovat s něčím (zbytečně)“, „exponovat něco či požadovat po někom něco na úkor jeho klidu a pohodlí, resp. *pohody*“), srov. také odvozená maskulina *hrotič* a *prudič* i velmi frekventované pojmenování obtěžující nebo nudné situace *vopruz* (takto může být hodnoceno vyučování, nepřijemná povinnost nebo vůbec nárok ze strany učitelů, zaměstnavatelů či rodičů). Připomeňme i sloveso *řešit* (něco) ve významu „zbytečně problematizovat“, srov. např. *máma chce pořád něco řešit, [...] ale táta chce mít pohodu* či známou filmovou „hlášku“ *to neřeš!*.

V posledních letech je v neformálním kontaktu častou odpovědí na otázku „Jak se máš/máte?“ zmiňované vyjádření „V pohodě!“ či „Pohoda!“. Je to odpověď tak běžná, že se dostává do učebnic češtiny pro cizince. Fakt, že výraz *pohoda* pro nás představuje (pozitivní a žádoucí) hodnotu, můžeme vidět i v tom, že bývá častou součástí přání. K Vánocům či narozeninám si vzájemně přejeme kromě zdraví, štěstí a spokojenosti také *pohodu*. Též televizní a rozhlasoví moderátoři přejí divákům nebo posluchačům *pohodu* při sledování pořadů, *pohodový* večer či víkend. Frází

bud' / bud'te v pohodě se také loučíváme; jde vlastně o synonymní pozdrav vzhledem k tradičnějšímu *měj / mějte se dobře*. To snad dokládá statut *pohody* jako českého kulturně klíčového slova dosti výmluvně. (Podrobněji a s uvedením dalších jazykových dat srov. Vaňková, 2010b.)

I fakt těsné souvislosti mezi pohodou a domovem je evidentní. Spojení *pohoda domova* není náhodné: domov je pro nás (viz výše) typickým místem pohody. Jak snad z předchozího textu vyplynulo, slova *pohoda* a *domov* nejsou jen běžné výrazy: v českém kontextu jde nejen o slova (a s nimi korespondující pojmy), ale i o hodnoty, které jsou jimi reprezentovány v kolektivním vědomí skupiny lidí, kteří mají týž mateřský jazyk a tutéž kulturu. Nakolik se s nimi jako s hodnotami (a v jakých variantách) každý z nás osobně ztotožňuje, to je jiná věc. Úvahy o tom, zda a v jaké podobě představují hodnoty typicky české, jsou však namístě; argumenty a četná vysvětlení jsou vepsány i do našeho národního jazyka a textů, které jsou v něm vytvořeny (a stále vytvářeny).

Literatura k dalšímu studiu:

DANAHER, David (2010): Translating Havel: Three key words (*domov, svědomí, and klid*). *Slovo a slovesnost*, 71, 4, s. 250–259.

JANDA, Laura (2007): From Cognitive Linguistics to Cultural Linguistics. *Slovo a smysl*, 2007, 8, s. 69–83.

VAŇKOVÁ, Irena (2012) : DŮM i DOMOV v češskoj jazykovej kartine mira. In: Abramowicz, Maciej – Bartmiński, Jerzy – Bielińska-Gardziel, Iwona (eds.): *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 69 – 88.

VAŇKOVÁ, Irena (2010): Bud'te v pohodě! (*Pohoda* jako české klíčové slovo) In: Vaňková, I. , Pacovská, J. (eds.), *Obraz člověka v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova – Filozofická fakulta, ÚČJTK, s. 31 – 57.

WIERZBICKA, Anna (1997): *Understanding Cultures through Their Keywords. English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford – New York: Oxford University Press.

WIERZBICKA, Anna (2007): „Happiness“ in cross-linguistics & cross-cultural perspectives. *Slovo a smysl*, IV, č. 8, s. 69 – 83.

10. Závěrem: singulární bytosti se schopností přesahu

V knize Marka Turnera *Literární mysl* najdeme kapitolu s názvem *Jediné životy* (Turner, 2005: 162). Mluví se v ní o některých aspektech zkušenostního realismu a relativismu; o tom, že je třeba mít na paměti (a doplňme, že zdaleka ne jen při studiu významu), jak podstatně jsme ve vztahu ke skutečnosti omezeni a určeni svým lidským pohledem.

Ano, *lidská bytost nemá pohled Božího oka* (tamtéž), její nazírání je omezeno nejen druhově (tj. lidsky), ale i její vlastní partikularitou, tedy jedinou, lokálně i v mnoha dalších aspektech specificky určenou perspektivou. Překvapivě často na to zapomínáme a chováme se, jako by náš pohled byl všeplatný a komplexní. Není tomu tak: vidíme věci, konstruujeme významy a prožíváme příběhy ve srovnání s ostatními lidmi vždy „z jiné strany“, odjinud než kdokoli jiný, a to i doslova, co do vizuálně-prostorové perspektivy; protože nikdy nestojíme na témže místě jako ten druhý.

Je nám však dána mentální schopnost *spojovat fragmentární informace, smíchávat je do jedné mentální konstrukce*. Jsme tedy sice singulární bytosti, ale máme představivost a významy budujeme tak, *aby tuto singularitu přesáhly* (tamtéž).

Doplňme k tomu, že máme i potřebu žít s druhými, a také empatii, dispozici být ukotveni ve vztazích a v dialogu. Jen tak se totiž můžeme s ostatními domluvit, sdílet společný jazyk, a tedy i společný svět.

Literatura

ABRAMOWICZ, Maciej – BARTMIŃSKI, Jerzy – BIELIŃSKA-GARDZIEL, Iwona (2012): *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

ANUSIEWICZ, Janusz (1995): *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

APRESJAN, Jurij D. (1995): *Obraz človeka po dannyh jazyka: popytka sistemnogo opisanija. Voprosy jazykoznanija*, 1, s. 37–67.

ARUTJUNOVA, Natalia D. (1999): *Jazyk i mir človeka*. Moskva: Jazyki russkoj kultury.

BALAŠČENKO, Tatjana V. (2006) : *Glavnej vsego pohoda v dome. Semantika češskoj leksemy pohoda „spokojstvie“ po dannyh psiholingvističeskogo eksperimenta. Materialy XIII Meždunarodnoj konferencii studentov, aspirantov i molodych učenyh „Lomonosov“*. Tom III. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, s. 103 – 132.

BARCELONA, Antonio (ed., 2003): *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

BARTMIŃSKI, Jerzy – PANASIUK, Jolanta (2001): *Stereotypy językowe*. In: *Współczesny język polski*. Ed. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 371–395.

BARTMIŃSKI, Jerzy (2007): *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

BARTMIŃSKI, Jerzy (ed.) (1996 – 2012): *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Dł I (sv. 1 – 4): Kosmos. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

BARTMIŃSKI, Jerzy (2001): Język w kontekście kultury. In: *Współczesny język polski*. Ed. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 13–22.

BARTMIŃSKI, Jerzy (2006) (ed.): *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

BARTMIŃSKI, Jerzy (2009): *Aspects of cognitive ethnolinguistics*. Ed. J. Zinken. London – Oakville: Equinox.

BARTMIŃSKI, Jerzy (2010): Jaké hodnoty spoluutvářejí jazykový obraz světa Slovanů? *Slovo a slovesnost*, 71, 4, s. 329–339.

BERLIN, Brent – KAY, Paul (1969): *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.

CIENKI, Alan (1998a): Slavic Roots for Straight and Bent: Experiential Gestalts, Conceptual Metaphors, and Cultural Models as Factors in Semantic Change. In: Timberlake, A. (ed): *American Contributions to the Twelfth International Congress of Slavists*. Bloomington: Slavica, s. 298 – 313.

CIENKI, Alan (1998b): Metaphoric gestures and some of their relations to verbal metaphoric expressions. In: J. – P. Koenig (ed.): *Discourse and cognition: Bridging of Gap*. Stanford, CA: Center for the Study of Language and Information, s. 189 – 204.

CIENKI, Alan – MÜLLER, Cornelia (eds., 2008): *Metaphor and Gesture*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing.

CROFT, William (2007): *Construction Grammar*. In: Geeraerts, D. – Cuykens, H. (eds: *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford – New York: Oxford University Press, s. 463 – 508.

CROFT, William – CRUSE, D. Alan (2004): *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

ČERMÁK, Ivo (2004): Narativní terapie: mnohohlasý chór. In: M. Miovský, I. Čermák, V. Řehan (eds.): *Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku III.*, s. 33-48.

ČERNÝ, Jiří (1996): *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia.

Čeština doma a ve světě, 2003, XI, č. 1-2. (Dvojčíslo věnované kognitivní lingvistice.)

DANAHER, David (2007a): Úvod do kognitivní gramatiky. In: L. Saicová Římalová (ed.): *Čítanka z kognitivní lingvistiky II*, Praha: FF UK, s. 89–103.

DANAHER, David (2007b): Framing Václav Havel. *Slovo a smysl*, IV, 8, s. 25 – 47.

DANAHER, David (2010): Translating Havel: Three key words (*domov*, *svědomí*, and *klid*). *Slovo a slovesnost*, 71, 4, s. 250–259.

DIRVEN, René – VERSPOOR, Marjolijn (eds., 1998): *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

DIVJAK, Dagmar – JANDA, Laura A. – KOCHAŇSKA, Agata (2007): Why Cognitive Linguists Should Care about the Slavic Languages and Vice Versa. D. Divjak, A. Kochanska (eds.): *Cognitive Paths into the Slavic Domain. Cognitive Linguistics Research*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 1–19.

EL-DUNIA, Zita (2007): *Poznání v povídce Jana Kameníka Popelčín odkaz*. *Slovo a smysl*, IV, 8, s. 155 – 166.

FAUCONNIER, Gilles – TURNER, Mark (2003): *The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. Chicago – London: Basic Books.

FILLMORE, Charles J. (1982): Frame semantics. In: *Linguistics in the Morning*

Calm: Selected Papers from SICOL-1981. Seoul: Hanshin, s. 111 – 137.

FILLMORE, Charles – KAY, Paul – MICHAELIS, Laura A. – SAG, Ivan A. (2005): *Construction Grammar*. Chicago: University of Chicago Press.

FIŠER, Zbyněk (2009): *Překlad jako kreativní proces*. Brno: Host.

GEERAERTS, Dirk – CUYKENS, Hubert (eds., 2007): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford – New York: Oxford University Press.

GLĄZ, Adam – DANAHER, David S. – ŁOZOWSKI, Przemysław (2013): *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. London: Versita.

GRZEGORCZYKOWA, Renata – WASZAKOWA, Krystyna (eds., 2000, 2003): *Studia z semantyki porównawczej*. I, II. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

GOOSSENS, Louis (1990): Metaphtonymy. The interaction of metaphor and metonymy in linguistic action. *Cognitive Linguistics*, 1 (4), s. 323–340.

HANSEN, Björn – NEKULA, Marek – BANÁŠOVÁ, Monika (2011): Nová konstrukce „Karla Gotta nemusím“ v češtině a slovenštině: případ lexikalizace, pragmatikalizace nebo začínající degramatikalizace? *Slovo a slovesnost*, 72, s. 243 – 267.

HARTLOVÁ, Helena – HARTL, Pavel (2010): *Velký psychologický slovník*. Praha: Portál.

HAVEL, Ivan M. (2009): Kognitivní věda a problém vztahu mezi myslí a tělem. In: Krámský, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, 2009, s. 13–25.

HEIDEGGER, Martin (1993): *Básnický bydlí člověk*. Praha: OIKOYMENH.

HULEJA, Jan (2011): Přínos teorie rámců pro interpretaci mediálních textů. *Didaktické studie*, 3, č. 2, s. 87 – 94.

- HULEJA, Jan (2013): Přerámcování Řecka v českých psaných mainstreamových médiích. *Lidé města*, 15, č. 1, s. 65 – 86.
- CHLEBDA, Wojciech (2013): Can Polish Ethnolinguistics Become a Philological Keystone of the Humanities? In: Głaz, A. – Danaher, D. – Łozowski, P.: *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. London: Versita, s. 25 – 37.
- CHRZ, Vladimír (1996): Kognitivní efekt konceptuální metafory. *Bulletin Psychologického ústavu AV ČR*, 2, s. 5- 41.
- CHRZ, Vladimír (1999): *Metafory v politice*. Praha: Psychologický ústav AV ČR.
- CHRZ, Vladimír – ČERMÁK, Ivo (2005): Žánry příběhů, které žijeme. *Československá psychologie*, 49, 6, s. 481–495.
- JAKOBSON, Roman (1995): Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch. *Poetická funkce*. Praha: H&H, s. 55 – 73.
- JANDA, Laura A. (2002): Sémantika pádů v češtině. In: Krausová, A. – Slezáková, M. – Svobodová, Z. (eds.): *Setkání s češtinou*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, s. 29 – 35.
- JANDA, Laura A. (2004): Kognitivní lingvistika. In: Saicová Římalová, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*, Praha: FF UK, s. 9–58.
- JANDA, Laura A. – CLANCY, Steven J. (2006): *The Case Book for Czech*. Bloomington: Slavica Publishers.
- JANDA, Laura A. (2007): From Cognitive Linguistics to Cultural Linguistics. *Slovo a smysl*, 2007, 8, s. 69–83.
- JANDA, Laura (2010): The role of metonymy in Czech word-formation. *Slovo a slovesnost*, 71, č. 4, s. 260 – 274.

- JANOVEC, Ladislav (2009-2010): Je z nás někdo kariérista? *Český jazyk a literatura*, 60, 4, s. 175-179.
- JIRÁČEK, Pavel (2009): *Kognitivní interpretace českého verše*. Brno: Host.
- JOHNSON, Mark (1987): *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds., 2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- KORPYSZ, Tomasz (2009): *Definicje poetyckie Norwida*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.
- KRÁMSKÝ, David (2009, ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Nakladatelství Bor.
- LAKOFF, George (2002): *Moral Politics. How Liberals and Conservatives think*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, George (2006): *Ženy, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark (2002): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark (1999): *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. Chicago – London: Basic Books.
- LAKOFF, George – TURNER, Mark (1989): *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor* Chicago – London: The University of Chicago UP..
- LANGACKER, Ronald (1987): *Foundations of Cognitive Grammar, 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- LANGACKER, Ronald (2002): *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van (1990): *Rechts und Links in Europa*. Berlin: Harrassowitz.

LIPOVETSKY, Gilles (2007): *Paradoxní štěstí*. Praha: Prostor.

LOTMAN, Jurij M. (1970): *Struktura chudožestvennogo teksta*. Moskva: Iskusstvo.

ŁOZOWSKI, Przemysław (1999): Panchronia, czyli językoznawstwo bez synchronii. In: Pajdzińska, A. – Krzyżanowski, P. (eds.) (1999): *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 25 – 50.

MACUROVÁ, Alena (2007): Výuka češtiny pro neslyšící: inspirace odjinud. *Speciální pedagogika*, 17, č. 3, s. 177 - 182.

MARKOŠ, Anton, ed. (2010): *Jazyková metafora živého*. Praha: Pavel Mervart.

MAJEROVÁ, Radka (2011): Pojmová metafora v porozumění a produkci lidí s vývojovou anartrií. *Studie z aplikované lingvistiky*, 2, s. 23 – 35.

MUKAŘOVSKÝ, Jan (1941): Básnické pojmenování a estetická funkce jazyka. *Kapitoly z české poetiky I*, Praha: Melantrich, s. 180 – 188.

MUKAŘOVSKÝ, Jan (1971): O současné poetice. *Cestami poetiky a estetiky*. Praha: Československý spisovatel, s. 99 – 115.

MYSLIVEČKOVÁ, Radka – HUDÁKOVÁ, Andrea – VYSUČEK, Petr (2001): Barvy v českém znakovém jazyce. In: I. Vaňková (ed.): *Obraz světa v jazyce*. Praha: DeskTop Publishing UK FF, s. 63–77.

NEBESKÁ, Iva (1992): *Úvod do psycholingvistiky*. Praha: H & H.

NEBESKÁ, Iva (2006): Řeč se mluví a voda teče. K jazykovému obrazu vody v myslích českých mluvčích In: T. Hoskovec, O. Ševčík, R. Sova, R. (eds.): *Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó*. Brno: Masarykova univerzita.

NĚMEC, Igor (1994): Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 263 – 267.

NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, Stanisława (2010): Konstitutivní hodnoty polského lidového snáře. *Slovo a slovesnost*, 71, 4, s. 310–316.

ORTONY, Andrew (ed., 1993): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

PACOVSKÁ, Jasňa (2010): Pražská mezinárodní konference slavistické kognitivní lingvistiky. *Slovo a slovesnost*, 71, s. 365 – 367.

PACOVSKÁ, Jasňa (2012): *K hlubinám študákovy duše. Didaktika mateřského jazyka v transdisciplinárním kontextu*. Praha: Karolinum.

PACOVSKÁ, Jasňa (v tisku): recenze na Underhill, James W.: *Creating Worldviews. Metaphor, Ideology and Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press. *Slovo a slovesnost*, 75, 2.

PAJDZIŃSKA, Anna (1993): Definicje poetyckie. In: J. Bartmiński – R. Tokarski (eds.): *O definicjach i definowaniu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 221–236.

PAJDZIŃSKA, Anna (2007): Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní – cizí“. In: L. Saicová Římalová (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, s. 27–44.

PAJDZIŃSKA, Anna – KRZYŻANOWSKI, Piotr (eds., 1999): *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

PAJDZIŃSKA, Anna – TOKARSKI, Ryszard (eds., 2001): *Semantyka tekstu artystycznego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

PAJDZIŃSKA, Anna – TOKARSKI, Ryszard (2010): Jazykový obraz světa a kreativní text. *Slovo a slovesnost*, 71, 288 – 297.

PIEKARCZYK, Dorota (2007): Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In: Saicová Římalová, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha. FF UK, s. 45–57.

PROCHÁZKOVÁ, Ivana (2011): *HOSPODIN JE KRÁL – starozákonní metafora ve světle kognitivní lingvistiky*. Praha: Česká biblická společnost.

PUZYNINA, Jadwiga (1990): *Słowo Norwida*. Wrocław: Ossolineum.

REDDY, Michael (1979): The conduit metaphor. In: *Metaphor and Thought*. A. Ortony (ed.): Cambridge: Cambridge University Press, s. 284–324.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (ed., 2004): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: FF UK.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (ed., 2007): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (2010): *Vybraná slovesa pohybu v češtině. Studie z kognitivní lingvistiky*. Praha: Nakladatelství Karolinum.

SALZMANN, Zdeněk (1997): *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha: Academia.

SCHWARZOVÁ, Monika (2009): *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha: Dauphin.

SWEETSER, Eve E. (1990): *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.

SWEETSER, Eve E. (1998): Regular Metaphoricity in Gesture. Bodily-based models of speech interaction. *Actes du 16e Congrès International des Linguistes (CD-ROM)* Elsevier.

ŠŮCHOVÁ, Lucie (2009): Konceptualizace myšlení v českém znakovém jazyce. In: Petrů et al. (eds.): *Struny mysli: Kognice 2007*. Ostrava: Montanex, s. 236–245.

TAUB, Sarah (2001): *Language from the Body: Iconicity and Metaphor in American Sign Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

THAGARD, Paul (2001): *Úvod do kognitivní vědy. Mysl a myšlení*. Praha: Portál.

TOKARSKI, Ryszard (2007): Konotace – prototypy – otevřené definice. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, s. 13 –25.

TOLSTAJA, Svetlana M. (2007): Postuláty moskevské etnolingvistiky. *Slovo a smysl*, č. 8, roč. 4, s. 322–339.

TRÁVNÍČEK, Jiří (2007): *Vyprávěj mi něco... (Jak si děti osvojují příběhy)*. Příbram – Praha a Litomyšl: Pistorius & Olšanská, Ladislav Horáček – Paseka.

TURNER, Mark (2005): *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*. Brno: Host.

UNDERHILL, James W. (2011): *Creating Worldviews. Metaphor, Ideology and Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

VAŇKOVÁ, Irena (1999a): Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*, 60, 214 – 224.

VAŇKOVÁ, Irena (1999b): Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*, 60, s. 283 – 292.

VAŇKOVÁ, Irena: Lingvistika mysli a těla. *Vesmír*, 2002, 81, s. 627–629.

VAŇKOVÁ, Irena: Kognitivní lingvistika, řeč a poezie (Předběžné poznámky). *Česká literatura*, 2005, 609 – 636.

VAŇKOVÁ, Irena (2007a): *Nádoba plná řeči. (Člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum.

VAŇKOVÁ, Irena (2007b): „Bývá nám ticho jako dětem zima.“ Ke konceptualizaci emocionálních stavů v češtině (a u Jana Skácela). In: Petrů et al. (eds.): *Struny myslí: Kognice 2007*. Ostrava: Montanex, s. 326–335.

VAŇKOVÁ, Irena (2009): Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech. In: Krámský, D. (ed.), *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, s. 243–256.

VAŇKOVÁ, Irena (2010a): Slovo v poezii. Inspirace kognitivnělingvistické. In: Fedrová, S. (ed.), *Česká literatura – rozhraní a okraje. IV. kongres světové literárněvědné bohemistiky: Jiná česká literatura (?)* Praha: Akropolis – Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2010, s. 425 – 437.

VAŇKOVÁ, Irena (2010b): Buďte v pohodě! (*Pohoda* jako české klíčové slovo) In: Vaňková, I. – Pacovská, J. (eds.), *Obráz člověka v jazyce*. Praha: FF UK, s. 31 – 57.

VAŇKOVÁ, Irena (2010c): Úvodem: na cestě ke kognitivní (etno)lingvistice. *Slovo a slovesnost*, 71, 4, s. 245 – 249. (Editorial k monotematickému číslu věnovanému kognitivní lingvistice a etnolingvistice.)

VAŇKOVÁ, Irena (2011): Blut im tschechischen Weltbild. In: Pešek, J. – Wiesemann, F. (eds.): *Blut. Perspektiven in Medizin, Geschichte und Gesellschaft*. Essen: Klartext Verlag, s. 239 – 256.

VAŇKOVÁ, Irena (2012a): DŮM i DOMOV v češskoj jazykovej kartine mira. In: Abramowicz, Maciej – Bartmiński, Jerzy – Bielińska-Gardziel, Iwona (eds.): *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 69 – 88.

VAŇKOVÁ, Irena (2012b): Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: Vaňková, Irena – Wiendl, Jan (eds.): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: FF UK, s. 63 – 77.

VAŇKOVÁ, Irena (2013): What Words Tell Us: Phenomenology, Cognitive Ethnolinguistics, and Poetry. In: Głaz, A. – Danaher, D. – Łozowski, P.: *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. London: Versita, s. 77 – 91.

VAŇKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie – ŠLÉDROVÁ,

- Jasňa (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- VAŇKOVÁ, Irena – WIENDL, Jan (eds., 2012): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: FF UK.
- WHORF, Benjamin Lee (2011): Vztah habituálního myšlení a chování k jazyku. *Studie z aplikované lingvistiky*, 2, s. 69–85.
- WIERZBICKA, Anna (1996): *Semantics: Primes and Universals*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- WIERZBICKA, Anna (1997): *Understanding Cultures through Their Keywords. English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- WIERZBICKA, Anna (1999a): *Emotions across Languages and Cultures. Diversity and Universality*. Paris: Cambridge University Press.
- WIERZBICKA, Anna (1999b): *Semantics, culture and cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. New York – Oxford.
- WIERZBICKA, Anna (1999c): *Język, umysł, kultura*. Warszawa: Wydawnictwa Naukowe PWN.
- WIERZBICKA, Anna (2007): „Happiness“ in cross-linguistics & cross-cultural perspectives. *Slovo a smysl*, IV, č. 8, s. 69 – 83.
- WILCOX, Sherman (2007): Signed Languages. In: Geeraerts, D. – Cuykens, H. (eds: *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford – New York: Oxford University Press, s. 1113 – 1136.
- ZANĚGINA, Natalia: Výzkum somatismů v ruské lingvistice. Přístupy a problémy. In: Vaňková, Irena – Wiendl, Jan (eds.): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: FF UK, s. 78 – 87.

ZAWISŁAWSKA, Magdalena (2003): *Obraz vesmíru v jazyce vědy. Čeština doma a ve světě*, 1–2, s. 37–44.

ZAWISŁAWSKA, Magdalena (2010): *Duch ve stroji – obraz organismu v jazyce biologie*, In: I. Vaňková – J. Pacovská (eds.): *Obraz člověka v jazyce*, s. 81 – 100.